

פורום שואה ורצח עם – הקדמה*

ב־2 באוגוסט 1942, במהלך הגירוש הגדול מגטו ורשה, כתב חיים קפלן ביומנו: "זאת לדעת מימות עולם מיום שלטון האדם באדם לרע לו לא היה גרוש אכזרי וברברי כזה".

באותה שנה כתב קארל קורש (Korsch) פילוסוף גרמני, מרקסיסט שברח ב־1933 לארצות הברית: "החידוש שבפוליטיקה הטוטליטרית... הוא פשוט שהנאצים הרחיבו אל תחומי העמים האירופיים 'המתורבתים' את השיטות שעד עתה היו שמורות ל'ילידים' או ל'פראים' שחיו מחוץ למה שמכונה ציביליזציה"¹.

שני כותבים התבוננו בפשעי הנאצים באותה שנה גורלית – שנת 1942. האחד נמצא על סף הירצחו, השני הספיק להימלט בזמן מגרמניה הנאצית. האחד נמצא בלב הסערה – בגטו ורשה של ימי הפתרון הסופי, השני כתב מהמרחק הבטוח של גולה פוליטי בארצות הברית. האחד יהודי מפולין, השני גרמני בארצות הברית. האחד ראה בפשעים הנאציים כלפי היהודים אירוע חסר תקדים בהיסטוריה האנושית, והשני ראה בפשעים אלה הרחבה והמשך של הצד האפל של ההיסטוריה האירופית המודרנית – זו שעד עתה באה לידי ביטוי בעיקר ביחסה של אירופה ל"לא אירופים". שני כותבים משנת 1942 המתבוננים באותה תופעה בזמן התרחשותה משתי פרספקטיבות שונות כל כך זו מזו, וכל אחד מהם מבטא הבנה היסטורית אחרת. מאז ועד היום, כמעט שבעים שנים מאוחר יותר, ממשיכה השאלה להעסיק רבים מקרב חוקרי העם היהודי, חוקרי אירופה ותרבותה, חוקרי השואה וחוקרי מקרים אחרים של רצח עם: כיצד יש להבין את היחס שבין השמדת יהודי אירופה בידי הנאצים לבין רציחות עם אחרות, שהתרחשו לכל אורך ההיסטוריה האנושית ובעיקר בתקופה המודרנית?

שאלה זו, שהיא בעלת ממדים רבים – היסטוריים, אתיים, פוליטיים, זהותיים ואחרים – נפרטה במהלך השנים לשאלות משנה רבות מאוד, אך למעשה השאלה היא: מה שואלים? כיצד ניגשים מלכתחילה לסוגיה מרובת פנים זו? האם השואה היא מקרה קיצוני, אולי הקיצוני ביותר, של תופעת רציחות העם? האם השואה היא המקרה הפרדיגמטי של רצח עם, שבו מופיעים קווי המתאר המהרידים של התופעה בצורתם הברורה ביותר? האם משום כך השואה היא אירוע ייחודי או "חסר תקדים"? האם, ועד כמה, קיים רצף היסטורי ומושגי בין השואה לבין תופעות היסטוריות אחרות?

* בפורום נעשה שימוש במושג "גי'נוסייד" ו"רצח עם" לחילופין כבעלי מובן זהה
1 מצוטט בתוך: Enzo Traverso, *The Origins of Nazi Violence*, New York: New Press (2003), p. 50.

ואולי עצם הצבת השאלה בצורה זו, המייחדת את השואה כסוג של קנה מידה, שאירועים אחרים נמדדים על פיו, אינה נכונה מלכתחילה? או אפילו פוגעת? אולי צריך לשאול בדיוק את השאלה ההפוכה: כיצד קרה שדווקא השואה, שהיא אחת ממקרים רבים של רציחות עם, הגם שבלא ספק מהמקרים הקיצוניים ביותר, כיצד הפכה דווקא היא לסמל היסטורי ואתי מרכזי כל כך? מדוע וכיצד הפכה דווקא השואה לאירוע הנחקר ביותר במאה העשרים, אירוע המייצר דיונים היסטוריים, תרבותיים ופופולריים רבים מספור בכל העולם המערבי, ובאופן גובר והולך גם באזורים אחרים של העולם? והאם אין זיכרון השואה מטשטש זיכרונות אחרים ובכך פוגע בהם? או שמא ההפך הוא הנכון, ודווקא זיכרון השואה הוא שמעודד אותם לצוץ ולתבוע את זכותם להישמע בשיח הציבורי?

ואולי יש להותיר את השאלה כשאלה היסטורית יותר באופייה? האם כדי להבין את השואה מבחינה היסטורית, כאירוע קיצוני בתולדות אירופה ובתולדות היהודים, יש לבחור בחקירה שלא תתמקד רק בגרמניה ורק בשנות המלחמה, וגם לא רק בסוגיית האנטישמיות, אלא תפנה אל "משך הזמן הארוך" ותבדוק התפתחויות ארוכות טווח שבלעדיהן לא הייתה יכולה השואה להתרחש? אולי עלינו להבין את השואה גם בתוך הקשרים רחבים יותר, של "מלחמה טוטלית", "מאבקים אתניים", "רציחות עם", "גזענות", "אימפריאליזם וקולוניאליזם" וכדומה, שרק הם ושכמותם יוכלו לסייע בידינו לרדת לעומקה של תופעה קיצונית כל כך ולהסביר לנו טוב יותר את שהתרחש באירופה של אמצע המאה העשרים? ואולי אף להפך, מחקר השוואתי של רציחות עם, שיכלול גם את חקר השואה מפרספקטיבה השוואתית, עשוי לפתוח פתח להבנה טובה יותר הן של כל אחד מהמקרים והן של התופעה בכללותה? האם מחקר כזה ייטיב להצביע על הייחודי לכל אירוע, ובה בעת גם על קווי דמיון משותפים?

תיתכן גם הטענה כי דווקא בהקשר של השואה, ההפך הוא הנכון. האם אין הקשרים רחבים אלה עלולים דווקא להסיט את המבט ההיסטורי מן העיקר בהבנת השואה ולעמעמו, היינו להרחיקנו מאותם היבטים ייחודיים של גורל היהודים בתקופה זו, מהיחסים שבין יהודים לגרמנים, מהמקום והמעמד של היהודים באירופה בתקופה המודרנית, מהאנטישמיות החריפה שהתפתחה מסוף המאה התשע עשרה עד המחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר מהאנטישמיות הנאצית? שאלות אלה ושכמותן נידונו מאז המלחמה ועד ימינו בכמה גלים, באינטנסיביות רבה ובדרך כלל גם בלהט רגשי לא מבוטל. מהיותן שאלות מטלטלות, הנוגעות ביסודות הזהות של קהילות רבות של יהודים ולא יהודים כאחד, חוללו שאלות אלה סערות ופולמוסים בין היסטוריונים ואינטלקטואלים בעולם כולו. אלה שאלות המערבות היסטוריה, פוליטיקה, זהות וזיכרון כמעט עד לבלי התר.

העניין העולמי העצום בשואה נמשך זה יותר משלושה עשורים. אף שאת המונח "ג'נוסייד" (רצח עם) טבע המשפטן הפליט היהודי-פולני רפאל למקין (Lemkin), 49- מבני משפחתו נרצחו בשואה, בספרו שראה אור בארצות הברית כבר בשנת

1944,² לא הצליח המונח להדור למרכז הזירה התרבותית והמחקרית אלא באמצע שנות התשעים. בתקופה זו, בעקבות העיסוק העצום בנושא השמדת היהודים, אך לא פחות מכך בשל רציחות העם ברואנדה וביוגוסלביה לשעבר, ומשפטי פשעי המלחמה הבינלאומיים שבאו בעקבותיהם, וכן בעקבות נפילת הגוש הקומוניסטי והפופולריות של המחקר הפוסט־קולוניאלי, הלך נושא זה וכבש לו מקום של כבוד בשיח הציבורי והאקדמי כאחד. ואף ששני התחומים – חקר השואה וחקר הג'נוסייד – צמחו מאותו אירוע, היינו השואה ומלחמת העולם השנייה, היחסים ביניהם מגוונים ומורכבים.

בגיליון הנוכחי של "דפים" מוקדש פורום החוקרים לדיון בסוגיה טעונה זו, ומציג רצף של דעות המשקפות את השיח הבינלאומי בנוגע ליחס שבין הג'נוסייד לשואה ובין חקר הג'נוסייד לחקר השואה. למותר לציין, שעצם פרסום מגוון הדעות בפורום אינו מלמד על השקפת העורכים והמערכת. "דפים" הוא כתב עת שמרכזו עיסוקו הוא חקר השואה ולא רצח עם, ומן הפרספקטיבה הזאת הוא ניגש לדיון. ייתכן שכתב עת בנושא ה"ג'נוסייד" היה מציב מראש את הסוגיה בצורה אחרת, ועם זאת אנו מאמינים שהן חוקרי השואה והן חוקרי הג'נוסייד ימצאו עניין רב בפורום זה. אף שהמסגרת הנוכחית אינה יכולה כמובן למצות את מלוא מורכבותה של הסוגיה, היא יכולה להצביע על מצב המחקר בהקשרים אלה כמות שהוא היום. בפורום משתתפים כמה מבכירי החוקרים שעסקו בשאלות אלה, והוא מתמודד עם סוגיות היסטוריות, אתיות, זהותיות ופוליטיות כאחד. זהו מבוא מתומצת לרוצים להתמודד עם סוגיה מרכזית זו, הניצבת בראש סדר היום של ההיסטוריה והתודעה ההיסטורית בראשית המאה העשרים ואחת.

Raphael Lemkin, *Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace (1944) 2

מניעת רצח עם בפרספקטיבה היסטורית

אמנת רצח העם ומגבלותיה

אקדמאים אוהבים להתווכח על הגדרות. אבל הגדרות, ועל אחת כמה וכמה בתחום ההיסטוריה והפוליטיקה, הן מעצם הגדרתן הפשטה של המציאות, והמציאות תמיד מורכבת יותר מהגדרותינו. לעתים קרובות מדי אנו מנסים להתאים את המציאות להפשטות שלנו, במקום לשנות את ההגדרות באופן שיתאימו למציאות. כך קרה בכל הקשור לתפיסת רצח העם. המונח רצח עם ("ג'נוסייד") הוטבע ככל הנראה ב־1943, על ידי רפאל למקין, עורך דין ופליט יהודי-פולני בארצות הברית, והופיע בדפוס לראשונה ב־1944. המונח נכלל ב"אמנת האו"ם בדבר מניעת וענישת פשעי רצח עם" מנובמבר 1948 – אך המסמך שינה את הגדרת המונח במידה משמעותית. האמנה, שאותה קידמו מדינות המכונות כיום מדינות עולם שלישי (פנמה, ברזיל ואחרות), בצורתה הסופית היא תוצר של סחר סוסים בין המערב לבין ברית המועצות, וניסוחה בעייתי מאוד. היא אינה מציעה הליך מניעה או ענישה יעיל. כשטרגדיה מעשה ידי אדם מוכרת כרצח עם, אמור האו"ם, ובייחוד מועצת הביטחון, לטפל בה. אך מועצת הביטחון, שלחמש חברותיה הקבועות נתונה זכות וטו, מוגבלת בפעולתה. אם לאחת או יותר מהחברות הקבועות, או לקואליציה רבת עוצמה של ארצות חברות מועצה הנטולות זכות וטו, יש אינטרס כלכלי, פוליטי או אסטרטגי באותו אזור שבו הטרגדיה מתרחשת או צפויה להתרחש, לא ננקטת כל פעולה. כך קורה כעת בדברפור, שם אינטרסים סיניים בסוגיית הנפט, בשילוב התמיכה שהמשטר הרצחני בחרטום זוכה לה מצד רוסיה והליגה הערבית, ניטרלו את כוחה של מועצת הביטחון אשר לא הצליחה ליישם את האמנה כדי למנוע טבח. לדברי אריק ריבס (Reeves) נרצחו כבר יותר מ־400,000 מתושבי דברפור, ורצח העם הזוחל עדיין נמשך. כ־2.7 מיליון איכרים שהונסו מכפריהם נמקים במחנות עקורים, בעוד משבר הומניטרי מתמשך גורם למות ילדים ונשים רבות הופכות מטרה לתקיפה מינית. התוצאה המצטברת היא הרס והכחדה של משפחות. ברואנדה, אדישות מצד צירוף של מעצמות ומדינות הביאה באופן פרדוקסלי לתוצאה דומה. ממשלת ארצות הברית סירבה לראות בטרגדיה רצח עם משום שהדבר היה מאלץ אותה, חוקית, לנקוט צעדים כדי להפסיק את הרציחות אף ששום אינטרס אמריקני מיידני לא היה בסכנה. הממשל, שעדיין ליקק את פצעיו ניסיונו לכפות סדר בסומליה ממש לפני פרוץ רצח העם ברואנדה, פחד מקרבנות אמריקנים נוספים. צרפת תמכה בצד הפוגע, ומדינות אחרות לא גילו די עניין בנושא כדי להתערב.

ההרג ב־2007 בקניה כבר סימן שטרגדיה בקנה מידה גדול קרבה והולכת. אמנם לאף אחת מהמעצמות הגדולות לא היה אינטרס כלכלי או אסטרטגי במדינה עצמה, אך ההרג במדינה היה יכול להוביל לתסיסה נרחבת במדינות שכנות ולהרס של מדינה שותפה לסחר ובעלת פוטנציאל לשגשוג. משום כך יכול היה האו"ם לפעול בהסכמה ומזכ"ל הארגון לשעבר, קופי אנאן, הצליח להשיג פשרה מסוימת. עם זאת יש לציין שהסכנה טרם חלפה. היו מקרים אחרים ודומים שבהם האמנה יושמה בהצלחה על ידי מועצת הביטחון, כמו במקדוניה ובמזרח טימור. אין ספק שהאו"ם יכול להתערב כדי לעצור רצח עם, ואולי אף להצליח, רק במקרים שבהם המעצמות הגדולות אינן חשות שההתערבות תסכן את האינטרסים החיוניים שלהן.

החלופה, עקיפת האו"ם והתערבות חד־צדדית, טומנת בחובה סכנות רבות לכל מדינה או קבוצת מדינות הבוחרות לעשות כן. נאט"ו פעל בבלקנים באישור האו"ם, אך ככל הנראה בעיקר משום שלא־יחוד האירופי ולא־רצות הברית היה אינטרס ברור שיעשה כן. רוסיה, התומכת המרכזית בסרביה, לא יכלה באותה עת להסתכן בעימות עם המערב. בעיראק, הפעולה האמריקנית החד־צדדית (בסיוע בעלות ברית שמרביתן נטשו מאז את הספינה) תסתיים בלא ספק באסון רבתי, אף שהאמריקנים יכחישו זאת כמובן. המצב האפגני אף גרוע יותר – אין סיכוי קל שבקלים לניצחון אמריקני. הנסיגה האמריקנית המתקרבת תביא קרוב לוודאי להשתלטות של הטליבאן על המדינה ולרצח עם של המיעוטים האתניים כגון הטג'יקים, האוזבקים וההזארים.

האמנה מגדירה רצח עם כפעולה המכוונת להשמיד קבוצות אתניות, לאומיות, גזעיות או דתיות, במלואן או בחלקן. היא מפרטת חמש פעולות אשר נקלטתן כלפי קבוצה כלשהי מהווה רצח עם: רצח, פגיעה גופנית או נפשית קשה, אכיפת תנאי חיים ההופכים את ההישרדות לבלתי אפשרית, מניעת לידות והעברה כפויה של ילדי הקבוצה לידי קבוצה אחרת. מפלגות ומעמדות פוליטיים, חברתיים וכלכליים לא הוגדרו כקבוצות לפי האמנה, שכן ניסוח כזה היה מסכן כמה מעצמות בהאשמה ברצח עם. אך החרגה זו אינה הגיונית. המשטר הסובייטי, למשל, יצא למסע השמדת הקולאקים כמעמד (נעשה שימוש מפורש במונח "מעמד"). אך הקולאקים עצמם לא חלקו זהות משותפת, תחושת להשתייכות לקבוצה מגובשת. תחת זאת, קולאק היה, פחות או יותר, איכר שבבעלותו שתי פרות במקום אחת אשר בחר שלא להיות חלק מקולחוז, חווה שיתופית סובייטית. אך המשטר הגדיר כל איכר שהתנגד לקולקטיביזציה כקולאק, גם אם הייתה בבעלותו פרה אחת בלבד או אף לא היו לו פרות. ואם לאיכר היו שתי פרות אך הוא היה חבר מפלגה, הצטרף לקולחוז והפך לדוגמה, לראש הכפר, הוא לא היה, בהגדרה, קולאק. אף על פי כן, כמות עצומה של אנשים שתויגו כקולאקים נרדפו, הורעבו ונרצחו, וכך נהפך המעמד הווירטואלי הזה לקבוצה אמיתית מאוד של קרבנות. ברברה הארף (Harff) הציעה את המונח "politicide" כדי לציין את הרצח ההמוני של קבוצות שהוגדרו על פי אמונותיהן הפוליטיות או מעמדן החברתי או הכלכלי, גם אם היו וירטואליות מבחינה זו שחסרו תחושת שותפות. לטענת הארף, "politicide" צריך להיחשב לפשע חמור לא פחות מרצח עם, למרות השמטתו מהאמנה. מרבית החוקרים תומכים כיום בעמדה זו, וכך צריכים לעשות גם אנחנו.

בעיה נוספת היא שחמש הפעולות המגדירות רצח עם אינן ברורות. האם די באחת בלבד? או שנחוצות שתיים או יותר להיחשב לרצח עם? כשמאות אלפי יהודים הובלו אל תאי הגזים, האם נוצרו אז תנאי חיים שהפכו את קיום הקבוצה לבלתי אפשרי? ואם הנאצים תכננו והוציאו לפועל את רצח כל הנשים והילדים היהודים שיכלו למצוא, האם יש משמעות לתנאי של מניעת לידות וחטיפת ילדים? שואת היהודים וההשמדה ("Zagłada") של הפולנים בידי גרמניה הנאצית עמדו במרכז מחשבותיהם של כותבי האמנה, אך הדבר לא מנע את המקמקות המונחים.

מהי למשל קבוצה "גזעית"? יש כיום תמימות דעים מדעית ומשפטית שגזע הוא מונח נטול משמעות בהקשר של הביולוגיה והחברה האנושית. בדיקות די.אן.איי השוואתיות הוכיחו כי כל בני האדם כיום הם צאצאים של קבוצה קטנה של הומו סאפיינס שחיה במזרח אפריקה לפני כ-150,000 אלף שנה. ההבדלים בצבע העור ובמבנה הגופני שאנו רואים בקרב בני אדם כיום הם תוצאה של מוטציות זעירות שהתחוללו מאוחר יותר. אנחנו גזע ביולוגי יחיד, שכן ילידים אוסטרלים, בושמנים אפריקנים, אינוויט קנדיים ודוקטורנטים לבנים מהרווארד יכולים להזדווג אלו עם אלו ולהוליד ילדים בריאים ובני קיימא. ההבדלים בין תתולים גדולים הרבה יותר מאשר ההבדלים בין בני אדם. בהתחשב בהבדלים הביולוגיים השוליים, ברור שאין כל סיבה להבדיל בין קבוצות אנושיות על בסיס גזעי.

אך ברור שהגזענות בימינו קיימת. בעולם העתיק היא לא הייתה קיימת למעשה, ואפריקנים בני חורין שעבדו אלים רומיים יכלו להפוך, ואף הפכו, לאזרחים רומים. הנביא עמוס דיבר במפורש על שוויון בין בעלי צבעי עור שונים לפני אלוהים. המצרים, האשורים, הבבלים והחתים בעולם העתיק לא היו ארים בלונדינים וכחולי עיניים. הכנסייה הקתולית חלקה כבוד לקדוש שחור, סט. מאוריציוס, שפסלו ניצב בכנסיות גותיות רבות. הגזענות המודרנית החלה להתפתח רק לקראת סוף המאה החמש עשרה, כשהמדינות האיבריות החלו לייסד מושבות באזורי החוף של מערב אפריקה והתמסדה העבדות השחורה. השחורים שועבדו בפנים היבשת, בדרך כלל בידי שחורים אחרים, שמכרו אותם לסוחרים עבדים ערבים ואלה מכרו אותם שוב, לסוחרים לבנים באזור החוף. משם העבירו אותם האירופים לעולם החדש, בתנאים מזוועים שגרמו למותם של מיליונים. כדי להצדיק יחס זה, פיתחו חברות שציידו בעבדות תיאוריה של הבדלים גזעיים שקישרה בין צבע עור שחור לבין נחיתות ביולוגית. לפיכך השחורים התאימו לשמש כעבדים ללבנים ותו לא. ההתנהגות הגזענית הפכה לחוקית בספרד שאחרי 1492, בעקבות "ניקוי הדם" - (limpieza de sangre), שבעקבותיו אנשים ממוצא יהודי או מורי (ערבי) נפסלו מלשמש במשרות רמות בכנסייה ובשירות המדינה.

השימוש במונח "קבוצות גזעיות" במסמך של האו"ם מ-1948, כשכל קבוצה אתנית או לאומית נקראה "גזע", ניתן להבנה. אך הדבר בלתי מקובל לחלוטין ב-2011, שכן עלולים בטעות להסיק מכך שהמונח מאשר את הקביעה שההבדל המשמעותי בין קבוצות של בני אדם הוא צבע עורם, ולאשש בכך, באופן פרדוקסלי, את הנחת היסוד של הגזענות המודרנית.

בעיה מרכזית נוספת באמנה היא תליית ההאשמה ברצח עם במושג "כוונה". ואולם כיצד ניתן להוכיח כוונה אם הארכיונים הרלוונטיים סגורים, או אם ההוראות לרצח הועברו מפה לאוזן? היטלר מעולם לא סיפק פקודה בכתב המורה על רצח היהודים. ניתן להוכיח כוונה על ידי בחינת התוצאה הסופית והעדויות הנסיבתיות, ובאמצעות מסמכים המוכיחים שכוונה כזאת הייתה קיימת, גם אם לא הובעה במפורש. סוג זה של עדויות התקבל על ידי בית המשפט הבינלאומי שחקר את תיק סרבניצה (Srebrenica), וכן במקומות אחרים.

האם אנו וקוקים אפוא לאמנה? לדעתי כן. היא הפכה לחלק מהחוק הבינלאומי, ואף שמעולם לא נעזרו בה כדי למנוע רצח עם, היא הוזכרה לאחר מעשה על ידי בתי משפט בינלאומיים שתבעו את מבצעי המעשים הללו. לא מזמן הואשם הרודן הסודני עומאר אל באשיר ברצח עם. אכיפת האמנה תלויה אפוא מעל לראשי העבריינים האמיתיים או העבריינים בפוטנציה. למרות פגמיה, היא מהווה בסיס שעליו ניתן לבנות.

אכן יש הכרח לבנות עליה, אף שבצורתה הנוכחית היא לוקה בחסר של ממש. להלכה יש לעדכנה, אך הדבר אינו אפשרי לנוכח מצב הכלכלה, שיקולים אסטרטגיים, לאומיות ומאבקי כוח. עצתי היא אפוא להתייחס לאמנה במה שאכנה "ציניות מעשית מבוססת מוסר". אינני מאמין בעולם טוב ובאוטופיות; אך אני כן מאמין שנוכל להפוך את העולם למעט טוב יותר משהוא כיום, וזהו יעדנו האמיתי; זהו משהו ששווה להקדיש לו את החיים.

תופעת רצח העם בהקשר גלובלי

יש לתת את הדעת על נושא נוסף, גם אם בקצרה. הפוליטיקה הבינלאומית מתפתחת באופן דיאלקטי, ומשקפת שתי מגמות גלובליות סותרות. הראשונה נעה לקראת אחדות גדולה יותר, והשנייה, המנוגדת, נעה לעבר אוטונומיה ועצמאות רבות יותר לקבוצות אתניות ולאומיות. האיחוד האירופי הוא דוגמה ברורה למגמה הראשונה. באטיות, תוך זגזוגים מרובים, אירופה פונה לצורה כלשהי של מערכת פדרלית. הדחף לכך הוא כלכלי בעיקרו, אך אירופה מאוחדת נתפסת גם כנכס מגן מפני מה שנתפס כאיום מצד רוסיה המתחזקת וסכנות רחוקות יותר. מנקודת הראות של מניעת רצח עם, ככל שהאפשרות להסדר אירופי פדרלי גדולה יותר – בתנאי שיהיה כמובן יעיל – כך קטן הסיכוי להתפרצות של אלימות המונית בין-אתנית או בינלאומית באירופה עצמה, בייחוד בבלקנים. ואולם באותה אירופה עצמה מספר הולך וגדל של קבוצות אתניות, לאומיות ואפילו דתיות, תובע אוטונומיה או עצמאות: הסקוטים והוולשים בבריטניה, הבאסקים בספרד ובצרפת, הקטלונים בספרד, ההונגרים בסלובקיה, אם נמנה רק כמה מהקבוצות, תובעים כעת סוג כלשהו של אוטונומיה או עצמאות. אוטונומיה תרבותית ל-23 מיליוני המוסלמים באירופה עומדת גם היא על סדר היום.

בחלקים אחרים של העולם סתירות אלו מגיעות לממדים מאיימים. ניתן לטעון שיש תנועה כאוטית לכיוון של שיתוף פעולה רב יותר באפריקה, ותנועה כאוטית

מעט פחות בדרום מזרח אסיה. הליגה הערבית, יצירת הקולוניאליזם הבריטי ב-1945, התפתחה לגוף יציב בעל השפעה מסוימת בזירה הבינלאומית ולובי באו"ם. אך כל זה נתון בסכנה בגלל בדלנות אתנית באפריקה ובאסיה, וגם באמריקה הלטינית, אם כי בצורה שונה. מדינות אפריקניות הן במידה רבה תוצר של חלוקת היבשת על ידי המעצמות הקולוניאליות במאה התשע עשרה, וגבולותיהן אינם מתחשבים כלל בתחומות לשוניות ואתניות. העצמאות הושגה בגבולות מלאכותיים אלו. הגלובליזציה הפכה חלק מקבוצות אלו, או רבות מהן, למודעות לזהותן המיוחדת. מאבקייהן להכרה עלול לעורר עימותים אלימים יותר ויותר, שיכולים לסכן מדינות קיימות או להביא לפריצת מלחמות עקבות מדם ביניהן. הדבר כבר מתרחש בקניה ובמידה מסוימת בצ'אד, בחוף השנהב, באתיופיה וכמובן בניגריה. גם דרום אפריקה נתונה בסכנה. קבוצות אתניות ולאומיות נלחמות למען אוטונומיה או עצמאות במיאנמר, קיימת מתיחות באירן, הכורדים נלחמים למען עצמאות מסוג כלשהו בטורקיה, בעיראק ובאירן (וחלקית גם בסוריה), והקבוצות האתניות בסודן נלחמות ביניהן, בגלגול הנוכחי של אותה המלחמה, כמעט שלושה עשורים. אם תתפשט מלחמת האזרחים הבין גזעית הזו להודו ופקיסטן, הדבר יסכן את שלום העולם. פתרונות פדרליים, הסדרים מולטי-אתניים בתוך המדינות הקיימות ותהליכי איחוד כולל יכולים לסייע וייתכן שיש לקדם, בניסיון למנוע סכנה כזו. מחקר מועט בלבד יוחד לבעיה זו, ופוליטיקאים עוסקים בה מעט, במצבים ספציפיים, כנראה מתוך היעדר מודעות לפצצת הזמן הגדולה המתקתקת.

לדעתי, הפתרון האידיאלי הוא לטפח את מה שיוורן הרמאס (Habermas) מכנה *Verfassungspatriotismus*, היינו נאמנות לחוקה. בישות פוליטית רב-אתנית או רב-תרבותית הדבר כולל טיפוח נאמנות והזדהות עם מדינה המבוססת על חוקה דמוקרטית ועבר משותף, מדומה או אמיתי. כך התפתחה ארצות הברית. ארצות הברית ניחנה בזהות לאומית – יש שיאמרו לאומנית – חזקה, המבוססת על נאמנות לחוקה בת כמעט מאתיים וחמישים שנה. היא מתפקדת, גם אם יש בה חריקות ומשברים (לרבות מלחמת אזרחים עקובה מדם). בשווייץ, היסטוריה משותפת (אמיתית או מדומה – ראו את סיפור הייסוד המומצא של ברית רוטלי ב-1291), שמקורה בתקופה הפרה-מודרנית, שבה מילאה האתניות תפקיד זעום, אם בכלל, בהקמת המדינה, סייעה ליצור תחושת שותפות חזקה. דומה שהתפתחות מקבילה מתרחשת בקנדה, למרות איום מתמיד מצד תנועה בדלנית אתנית קוויבקית. הודו אינה מתפוררת גם בשל מורשת הקולוניאליזם הבריטי וגם בשל תחושת הסולידריות המומצאת אך-איתנה. למרות זאת, מתרבים הסימנים המדאיגים באסאם (Assam), באזורים השבטיים של מרכז הודו ובמקומות אחרים. התגברות המודעות האתנית והלאומית עלולה לסכן את אחדותה של הודו. ואין צורך להזכיר כלל את אי-הסדר בפקיסטן.

כל זה מתקשר למה שלטענתי היא תפיסה שגויה של הכיוון שאליו מובילה אותנו הגלובליזציה. מאז בנדיקט אנדרסון (Anderson) ואילך השתרש הרעיון שאנו חיים בתקופה של לאומנות דועכת, וכי העתיד שייך למבנים לא-לאומיים או רב-לאומיים. הבעיה אינה שזו אבחנה שגויה, אלא שהיא נכונה רק בחלקה.

האינטרסים הכלכליים של המערב אכן נוטים לכיוון הגלובליזציה. הזהות האתנית או הלאומית של "ברובי התעשייה" (או הנפט, או חומרי הגלם, או הספנות, או הבנקאות) אינה רלוונטית. אך לא כך המצב בסין, למשל. עמדתה האימפריאלית של המדינה, המרוכזת באינטרסים הכלכליים שלה עצמה, מבוססת על זהות לאומית. אין התפתחות ליניארית בהיסטוריה; ההתפתחות היא דיאלקטית, והאתניות והלאומנות שרירות וקיימות. יש בהן פוטנציאל להוות מקור לסכסוכים העלולים להתפתח לכדי רצח עם. יש צורך דחוף בפעולה מונעת.

כמו רבים מעמיתיי, אני מאמין כי ויכוחים על הדרך להגדיר רצח עם הם ברובם חסרי תוחלת וייתכן שנוקם גדול מתועלתם. אך אנו צריכים להגדיר בבירור את שבכוונתנו לעשות. עלינו להבדיל בין סכסוכים לבין מצבים של רצח עם; בתופעה השנייה עלינו לטפל. סכסוכים, לעניות דעתי, הם מאבקים בין שני מתמודדים או יותר, שאף אחד מהם אינו יכול לגייס מספיק כוח כדי להשמיד את אויביו "כפי שהם". סכסוכים יכולים להיפתר באמצעות משא ומתן, גישור, התערבות חיצונית שמטרתה להביא לידי פשרה, או בניצחון יחסי של אחד הצדדים שיוביל אותו לחיות לצד הקבוצה או הקבוצות המובסות ואולי אף להגיע להתפייסות עמן. אך כאשר הסכסוך מחריף לכדי עימות שבו אחד הצדדים בעל עוצמה מכרעת, ולצדדים האחרים עוצמה מזערית, אם בכלל, עלול להיווצר מצב של רצח עם. מקרים כאלה יכולים להידרדר במהירות למקרים של רצח עם מלא לפי הגדרת האמנה – הניסיון להשמיד קבוצות אתניות, לאומיות, "גזעיות" או דתיות – או למצב של *politicide* או טיהור אתני המכוון למחיקת הקבוצה המותקפת, או למדיניות המושפעת מהאידיאולוגיה של רצח עם ומבקשת שליטה עולמית באמצעות רצח המוני בעל מאפיינים של רצח עם. המונחים שאני וכמה מעמיתיי משתמשים בהם אינם הגדרות אלא תיאורים. אף על פי כן, הם ברורים דיים. דיוויד שפר (Scheffer) קורא לפשעים אלה מעשי זוועה המוניים. רודולף ג' ראמל (Rummel) מכנה אותם *democides* – כלומר רצח המוני של בני אדם, ואני מכנה אותם מצבי רצח עם, אך כולנו מתכוונים בעיקרון לאותו הדבר: השמדה המונית מכוונת של קבוצות בני אדם, בין שקבוצות אלו הן אמיתיות או מדומות. גרסאות של תיאור כזה קיימות זה זמן רב (ראו, למשל, את מחקריהם של פרנק צ'וק [Chalk] וקורט יונאסון [Jonassohn]), ונראה לי כי הן מהוות מוצא מעשי מחילוקי הדעות בעניין ההגדרות.

המושגים "פשעים נגד האנושות" ו"רצח עם" הפכו באחרונה דומים יותר ויותר זה לזה, אך ההבחנה ביניהם עדיין חשובה. תיאורי רצח עם מדגישים את הכוונה להשמיד את הקבוצה בתור קבוצה. פשעים נגד האנושות יכולים גם הם להיות כאלה, אך ההגדרה היא כוללת יותר ויכולה לכלול צורות רדיפה אחרות. זאת ועוד, הקרבנות יכולים להיות יחידים, ולא קבוצות. במובן מסוים רצח עם כלול אפוא בקטגוריה של פשעים נגד האנושות אך הוא מהווה צורה קיצונית של תפיסה כללית זו.

מקרי רצח עם מבוצעים לעתים קרובות על ידי תנועות אידיאולוגיות הצוברות עוצמה אדירה ושואפות לשלוט בעולם. בעוד המוטיבציה למעשה עלולה להיות, באופן לא מודע, התפתחויות כלכליות, חברתיות ופוליטיות, האידיאולוגיות שלהן הופכות לגורמים עצמאיים ויכולות להוות זרז רציני לאלמות המונית ולרצח עם.

תופעה זו תקפה לגבי שלוש האידיאולוגיות הראשיות שהופיעו בשלהי מלחמת העולם הראשונה: הקומוניזם הסובייטי (המהפכה הבולשביקית, 1917), הנציונל סוציאליזם (הנאום הפוליטי הראשון של היטלר, 1919) והאסלאם הרדיקלי (ייסוד האחים המוסלמים במצרים, 1928). כל אלה שאפו (והאחרונים עדיין שואפים) לרמוס את העולם כולו על פי אידיאולוגיה של עם נבחר ושל טוטליטריות. הן מאופיינות בהתנגדות לשיטת ממשל ייצוגית (לרדיקליזם הסוני יש ועדות מייעצות, "שורה", שאותן ממנים אנשי דת; השיעה הרדיקלית מסכימה לייצוג מוגבל, בשליטת אנשי הדת, כמו במג'לים באירן), ולצורות שלטון דמוקרטיות. יתרה מזו, כולן שוללות בדרכים מגוונות את הזכות להגדרה עצמית של קבוצות אתניות, מדינות וארצות בינוניות וקטנות. שתיים מהן הן אנטי־פמיניסטיות במפגיע; כל השלוש הן, או הפכו להיות, אנטישמיות מאוד, והן רואות ביהודים כוח שטני שיש להשמידו. לבסוף, הן מבצעות רצח המונים ורצח עם. למרות ההבדלים העצומים שביניהן, הן סוגדות לכוח צבאי ולאלימות. האסלאם הרדיקלי הוא כוח מרכזי בקרב אוכלוסייה עצומה - 1.3 מיליארד המוסלמים בעולם - גם אם תנועות הליבה שלו הן עדיין מיעוט קטן יחסית באותה קהילה דתית. אך התנועה גדלה ורעיונותיה מפעפעים אל הזרם המרכזי המוסלמי. אך לדעתי מדיניות מערבית המבוססת על כוח היא חסרת ערך. יש להתמודד עם האסלאם הרדיקלי ככוח המאיים ברצח עם רק באמצעות שילוב המהגרים המוסלמים בחברה האירופית, ובעולם המוסלמי באמצעות ברית עם גורמים מוסלמיים אנטי־רדיקליים.

אם לחזור לתמה המרכזית שלי: היות שאנו עוסקים ברצף של סוג מסוים של התנהגות אנושית, הגבולות שבין רצח המונים, טיהור אתני, טבח ורצח עם מלא אינם ניתנים להגדרה ברורה. הם נזילים. אי־אפשר גם להשתמש במספרים כדי להבדיל בין רצח המונים לבין רצח עם. הכוחות הסרביים בבוסניה רצחו כ־8,000 בסרברניצה. במהלך יוני 1944 שלחו הנאצים לאושוויץ עד 12,000 איש ביום. האם ניתן להשוות בין פעולות אלו? האם המלחמה הסרבית בבוסניה והשואה מהווים שניהם מקרים של רצח עם? אני מאמין שכן, אך עלינו בכל זאת להיות מודעים להבדלים העצומים שביניהם - הבדלים המצריכים סוגים נבדלים של תגובה.

ניסיוני להבחין בין עימותים לבין מקרים של רצח עם, שהוצג לעיל, יישמע אולי מלאכותי. ואמנם כל ניסיון הבחנה מסוג זה הוא בהכרח מלאכותי. הדבר החשוב הוא שהבחנה המוצעת תהיה מעשית מספיק כדי להועיל. היא מצביעה על כך, למשל, שמצבים של רצח עם יכולים להשתפר ולהפוך לעימותים הניתנים לניהול כשקבוצה או קבוצות היעד לרצח צוברות די כוח, לבדן או באמצעות התערבות של צד שלישי, כדי לסכל את כוונת המבצעים לבצע זוועות המוניות. למשל, המצב בדברפור עלול באופן תיאורטי להפוך לסכסוך בר ניהול, אם הקבוצות האפריקניות הנדרפות יוכלו להתאחד לקואליציה שאותה לא יוכלו ממשלת סודן ובעלי בריתה המקומיים להביס. במקרה כזה, התוקפן יאלץ לקבל פשרה כלשהי. כך יהיה גם אם האו"ם, או האיחוד האפריקני, או כל שילוב אחר של גורמי צד שלישי יאלץ את שני הצדדים להגיע לפשרה אמיתית. הדבר נכון גם למזרח קונגו, ולסכנות אמיתיות של רצח עם בבלקן, במזרח התיכון ובמקומות אחרים.

אופיו של רצח העם

מה מקור נטייתם של בני האדם להרוג את בני מינם בכמויות גדולות? אני חושד שהיא נובעת מטבענו כחיות טורפות, האוכלות את בשרם של יצורים אחרים ואוספות את פירות האדמה והעצים. איננו יוצאים לרצח לצוד ממותות כפי שעשו אבות אבותינו; תחת זאת אנו נוסעים למרכול וקונים בשר ודגים. בסופו של דבר, שתי הפעולות זהות. אך אנחנו טורפים חלשים. לא ניחנו בשיניו של הנמר או בציפורניו של הדוב, לפיכך עלינו לפעול בחבורות – שהן הגלעין של מה שאנו מכנים היום קבוצות אתניות, שבטים או מדינות. החבורות שלנו, או העדרים שלנו, צריכות לשלוט על שטחים שבהם יוכלו לחיות בבטחה, לצוד וללקט, ולכן אנו יצורים טריטוריאליים. כשחברי קבוצה אחרת פולשים לטריטוריה האמיתית או הווירטואלית שלנו, עומדות לפנינו ארבע אפשרויות: נוכל לקלוט אותם, משום שהם יכולים לחזק אותנו; נוכל לתת להם להיכנס ולשעבד אותם אם הדבר יועיל לנו; נוכל להורות להם לעזוב, והם יצייתו או שלא; או שנוכל להרוג אותם. האינסטינקט לרצוח נובע מהפחד שמא אנו נשועבד או נירצח בעצמנו, שמא נאבד את זהותנו או את היכולת להבטיח את שרידותנו הכלכלית, החברתית והפוליטית. לפיכך אנו החיות הטורפות היחידות ההורגות את בני מינן במספרים גדולים. אינסטינקט זה קיים בתוך כולנו. בתנאים מסוימים, עם שושלת יוחסין אחרת ותהליכי חברות אחרים, כולנו יכולים להפוך למבצעי הפשע. בכולנו מסתתר הימלר או אייכמן קטן. פרק הזמן הקצר של האנושות על פני כדור הארץ – כ־9000 שנה בלבד של מה שמכונה ציביליזציה, ולפניהן 140,000 שנה של תהליכים שהובילו אליה – רווי מקרים של רצח עם. עשרת הדיברות כוללים את הדיבר "לא תרצח". אך הם אינם מורים, כבתרגום קינג ג'יימס לתנ"ך, "לא תהרוג". התנ"ך אוסר רצח אך מתיר – אפילו מעודד – הרג, לדוגמה כאשר צעירים בבגדים מצחיקים הנקראים מדים נשלחים לקטול צעירים אחרים במדים בעלי צבע שונה מעט. הרג הוא רצח באישור; רצח הוא הרג אסור. שום חברה לא תשרוד אם תהפוך את הרצח לנורמה חברתית. לפיכך הרג בתוך חבורה או שבט, או בתוך כל צורה של חברה אנושית, מותר רק בתור עונש אישי על מעשים חריגים מאוד; בכל מקרה אחר הוא הופך לרצח. רצח מותר מחוץ לשבט, וככזה הוא הופך להרג. דומה שאנו מתוכנתים להתנהגות כזו. לא מזמן התגלה אתר קבורה המוני בטלהיים (Talheim) שבגרמניה. בחינת השלדים הראתה כי מספר רב של גברים, נשים, ילדים ואף תינוקות נרצחו שם על ידי בני אדם אחרים. ברור שאלו הם השרידים של השמדת קבוצה אחת בידי קבוצה אחרת לפני 20,000-30,000 שנה. האינסטינקט המביא לרצח עם של קבוצות, גילו כגיל המין האנושי עצמו, ומן הסתם אף יותר.

האם אין אפוא סיכוי להצלחת להגביל, או אף לעצור, התנהגות רצחנית שתוביל לרצח עם? איני חושב כך, משום שקיים בנו גם הדחף המנוגד. הובס (Hobbes) צדק רק חלקית. איננו יכולים להתקיים מחוץ לשבט. אנו תלויים בשיתוף פעולה בצייד ובלקט, ובכל העיסוקים החיוניים להישרדותנו. לפיכך פיתחנו ארגונים חברתיים, ומשחר קיומנו הדבר חייב אותנו לפתח חמלה, רצון בשיתוף פעולה, חיבה, אהבה

ודאגה. אנו מוכנים אפילו, בתנאים מסוימים, לסכן את חיינו כדי להציל אחרים; אנו עושים כן משום שבעשותנו כן אנו זוכים בידיד אמין שיודהה אתנו מתוך הכרת תודה. ואנו מפתחים אידיאולוגיות דתיות או חילוניות כדי להסביר לעצמנו מדוע אנו עושים כן. אנו מגבשים גישות מוסריות ההופכות לחלק משמעותי מהסדר הרצוי של הדברים, משום שאם לא כן הקיום האישי והחברתי יהפוך לבלתי נסבל. אנו נמצאים אפוא בקונפליקט תמידי, בתוך עצמנו ובין הקבוצות שלנו, בעניין הדרכים הרצויות לפתור סכסוכים ולהגיב על איומים ברצח עם, מאבק הצומח מההתנגשות שבין הדחף שלנו להרוג ובין הדחף שלנו לשתף פעולה. יש הטוענים כי דחפים אלו מקודדים בגנים שלנו – אנתרופולוגים גילו כי תינוקות מגיבים על צרכים של אחרים בהפגנת רצון לעזור. אם הדבר נכון, הוא מוכיח שהדחף "החיובי" לסייע לאחרים מתקיים יחד עם הדחף "השלילי", המעדיף את השבט הפרטי ורואה באחרים בני מוות. אם כך הדבר, ייתכן שנוכל למצוא אסטרטגיות שיחזקו את דחף שימור החיים שלנו וידכאו את דחף ההרג שלנו, שהפיק את סרברניצה, רואנדה וטרבלניקה.

הבדלים והיבטים מעשיים

נשוב כאן לנושאים הבעייתיים של החוק הבינלאומי והעקרונות המוסריים העומדים בבסיסו. לדעתי, מוסריות היא מוסכמה חברתית המבוססת על הצורך לקיים את החברה, אך אז היא מתעלה מעל למוסכמה והופכת ל"מבנה-על" המשפיע באופן עמוק מאוד על הבסיס הסוציו-אקונומי והפוליטי (אם נשתמש בטרמינולוגיה מרקסיסטית ונהפוך אותה על ראשה). החוק הבינלאומי לא התחיל בהוגו גרוטיוס (Grotius) במאה השבע עשרה. ניתן למצוא את התפיסה בעולם הקדום, למשל במכתבי תל אל-עמארנה במאה הארבע עשרה לפנה"ס. כאז כן היום, התפיסה התבססה על קונסנזוס שלפיו הישרדות חיי הפרט והקולקטיב תלויה בהסכמים בדבר הדרכים שבהן יחידות חברתיות, והפרטים המרכיבים אותן, צריכות להתנהג כדי לשמר קורטוב של קיום נסבל. הבעיה טמונה בהיקף הקונסנזוס. החוק הבינלאומי פועל מצוין כשמדינות ופרטים נשמעים לו. אך אמצעי אכיפתו, כפי שידועים כולנו, אינם חזקים או יעילים כל כך. אין ספק שהושגה התקדמות, והחוק בר אכיפה הרבה יותר משהיה, למשל, לפני מאה שנה. אך גם הסכנות הגלובליות גדלו, וכן התלות ההדדית של חברות אנושיות. למרות הישגים אלו, האכיפה נותרה בעייתית, כפי שמדגים המבוי הסתום המובנה בחוקי מועצת הביטחון. הקהילה הבינלאומית לא הצליחה לאכוף את החוק בדרפור, בכורמה או אף בזימבבואה. והיא התגלתה במערומיה כשעמדה מול מעצמה מקומית גדולה בעלת אידיאולוגיה של השמדת עם, כגון אירן. אך אלו הם בדיוק המקרים שבהם אכיפה נדרשת יותר מכול. מוקמים עוד ועוד מוסדות שתפקידם להפוך את החוק הבינלאומי למורכב יותר ולהרחיב את השפעתו, אך הדבר לא הביא בהכרח לעלייה ביעילותו. וכמו שקורה באופן כללי בכל הקשור לסכסוכים, ניתן לאכוף אותם בעיקר כשלמעצמות הגדולות אין אינטרס למנוע זאת. כשאינטרס זה קיים, הן עוקפות את החוק הבינלאומי בלא היסוס.

האינטרסים השונים הם אפוא גורם חיוני. אין ספק שהחוק הבינלאומי צריך להתרחב בהיקפו, אך אם לא יהיה מודע לריאל-פוליטיק, הוא לא יגיע רחוק.

אלו שיקולים מעשיים ולא תיאורטיים. לאן הם מובילים אותנו, ומה ניתן לעשות? במצב הנוכחי, אין כל תקווה לרפורמה באו"ם ובמועצת הביטחון. הדבר נוסה, בלא הצלחה. אין אפשרות לשפר את אמנת רצח העם, שכן האספה הכללית לעולם לא תסכים לגרסה חלופית. האם עלינו לוותר אפוא על האו"ם? זאת תהיה בכייה לדורות. האו"ם הוא הפורום שבו נפגשים אינטרסים לאומיים שונים, שם נידונות פשרות ומדיניות ומדי פעם אף נוצרת הסכמה. ייתכן שהאו"ם אינו יפה, אבל זה כל מה שיש לנו. כיצד נוכל אם כן לרבע את המעגל? אין תרופה או מתכון פשוטים, אך יש כמה דרכים שכדאי לנסות.

1. עלינו לייצר ולהעמיד לרשות מעצבי המדיניות ניתוחים מדעיים וכמותיים שיעריכו את הסיכונים שבמעשי זוועה המוניים בעתיד. כמה מחקרים שכאלה כבר נעשו, אך אנו זקוקים ליותר.

2. יש להעצים את המודעות הציבורית לסכנות של רצח עם באותן מדינות שבהן יש תרבות של תקשורת חופשית יחסית. בעקבות זאת יוכל הציבור ללחוץ על ממשלות לנקוט צעדים כדי להתנגד למעשי זוועה המוניים ולמנוע אותם בעתיד.

3. עלינו לחנך עובדי ציבור במדינות דמוקרטיות ודמוקרטיזציה למחצה – דיפלומטים, אנשי צבא ומשטרה, עיתונאים ואקדמאים – ולהגביר את מודעותם לאיומים הפוטנציאליים שפעולות של רצח עם טומנות בחובן כלפי כל האזרחים שבחברות האנושיות בעולם, הקשורות זו בזו יותר מאי פעם בעבר. התקווה היא שמאמצים חינוכיים כאלה יעברו מעלה אל קובעי המדיניות.

4. מנגנון האו"ם צריך לשמש להגשמת שלושת הפרויקטים שצוינו לעיל, וכן להשפעה על ארגונים אזוריים המוכרים על ידי האו"ם, כגון ארגון המדינות האמריקניות, האיחוד האפריקני, איגוד מדינות דרום-מזרח אסיה, האיחוד האירופי ויתכן שגם אחרים, כדי להשפיע על מועצת הביטחון ולפעול בעצמו כדי למנוע רצח עם.

5. יש להקים "קרן עולמית הומניטרית", למרות, ואולי בדיוק בגלל המשבר הכלכלי הגלובלי הנוכחי. גוף כזה יהיה נכון להציע סיוע מיידי כדי להילחם ברעב ובמחלות באזורי עימות ובמצבים של רצח עם.

6. יש להקים חזית ארגונים לא ממשלתיים מאוחדת שתוכל להשפיע על מועצת הביטחון ועל ארגונים אזוריים, במטרה להתגבר על קנאה וחשדנות הדדית ביניהם.

7. יש לייסד קבוצות אזוריות של ממשלות שיתעלו מעל גבולות של אידיאולוגיות מתחרות וגישות פוליטיות, כדי למנוע רציחות המוניות בכל מקום על פני כדור הארץ. הקמת קבוצות כאלו כבר החלה ביוזמת ארגונינו ושווייץ, בבואנוס איירס בדצמבר 2008. יש להרחיב יוזמה זו לאזורים אחרים – דרום מזרח אסיה, דרום אסיה, המזרח התיכון, אפריקה, אירופה וצפון אמריקה.

קבוצות אזוריות אלו יוכלו לשתף פעולה כדי ללחוץ על האו"ם למנוע רצח עם, ולהשיג בתור ממשלות את מה שהארגונים הלא-ממשלתיים לא יוכלו להשיג.

8. יש להשתמש בלא לאות בכל האמצעים הדיפלומטיים הקיימים כדי לרתום (אולי יש לומר "לנדנד") את המעצמות הגדולות וקבוצות מעצמות קטנות, ולהדגיש את הסכנות שבעצימת עיניים לאיומים של רצח עם. המפתח אינו להטיף, משום שהדבר יביא לתוצאה הפוכה. אך הדיפלומטים המעורבים בהסדר זה חייבים להיות מונעים מתוקף זעם מוסרי עמוק על מקרי רצח העם שעדיין מתרחשים בעולם כיום. עליהם לנתח בקפידה את האינטרסים הכלכליים, הפוליטיים והצבאיים הכרוכים בכל סכסוך כזה, להביא בחשבון את המצוקות הפנימיות ואת הבעיות שמולן עומדות הממשלות והחברות, ולשאוף לאסטרטגיות דיפלומטיות במטרה לשכנע את המעצמות כי האינטרסים שלהן יצאו נשכרים מבלימת רצח עם וממניעתו. הדבר יהיה יעיל ביותר במקרה של מדינות קטנות, שאין להן אינטרסים כלכליים או אסטרטגיים בולטים.

לבסוף ישנה הבעיה המרגיזה של השוואה בין מקרי רצח עם או מקרי טבח המוניים, או מעשי זוועה המוניים המבוצעים כלפי קבוצות שלמות. מחקר רב הוקדש לנושא זה. אך השאלה נותרת בעינה: האם באמת ניתן להשוות בין אירועים כאלה? כיצד ניתן להנגיד בין חורבן קרתגו, הכחדת הבודהיסטים בהודו בידי המוסלמים הפולשים, הריסת איספהאן על ידי המונגולים, הרצח ההמוני של העבדים האפריקנים באוקיינוס האטלנטי בדרכם לאמריקה, רציחות העם של הארמנים וההררו, השואה, קמבודיה ורואנדה? לדעתי עדיין אין בידינו הקריטריונים הניתוחיים הדרושים להשוואה כזו. אף על פי כן, מוחות מבריקים מתייגעים בנושא ויש להניח שימצאו את אמות המידה להשוואה שיהפכו את המשימה למאיימת פחות. אין זה המקום להיכנס לפרטים, אך אין ספק שכל אסטרטגיה מוצעת תהיה חייבת לערוך השוואות בצורה אובייקטיבית. עד אז אציע כמה מחשבות המבוססות על האינטואיציות הסובייקטיביות שלי, תוך שימוש ברואנדה כמקרה מבחן.

לפי הגרסה המקובלת, ההוטו והטוטסי הם ישויות אתניות מדומות. למעשה אלו מעמדות חברתיים שונים שהתפתחו ברואנדה הפרה-מודרנית והתקשחו לכדי קבוצות אתניות. הם דוברים אותה שפה ותמיד חלקו אותה דת – הנצרות כיום. קולוניאליסטים גרמנים ובלגים ניצלו את הפערים החברתיים כדי להפריד ולמשול בטריטוריה, בתומכם קודם כול במיעוט הטוטסי ולאחר מכן, בשלבים המאוחרים של השלטון הבלגי, בבני ההוטו שהיו רוב במדינה. ההוטו, שדוכאו בממלכה הרואנדית הפרה-קולוניאלית שנשלטה על ידי הטוטסי, חברו לבני טוטסי מהאזור שהוא כיום האזור הצפון מערבי של רואנדה, אך מעולם לא היה חלק משטח ממלכת הטוטסי. עם קבלת העצמאות, הובילו יריבות כלכלית ומאבקי כוח לפרצי אלימות המוניים חוזרים ונשנים. ההוטו היו הקבוצה השלטת, והקרבנות הגיעו מקרב בני הטוטסי המשכילים והאמידים יותר. אידיאולוגיה של "כוח הוטו" התפתחה כדי להצדיק את מעשי הטבח החוזרים ונשנים, והיא האשימה את בני הטוטסי בכך שהם נצלנים נוכריים (במילים אחרות, "אחרים"). דיקטטורה שנשלטה על ידי גורמים מהאזור

הצפון מערבי העצמאי לשעבר גרמה לפליטים מקרב הטוטסי – ואנשי האופוזיציה מקרב ההוטו – להתארגן באוגנדה ככוח צבאי אשר פלש לרואנדה ב־1990. לאחר כישלון ניסיונות הפיוס, שהובלו ברובם על ידי כוחות חיצוניים ונתמכו על ידי מתנגדי הדיקטטורה מקרב ההוטו, ובעוד צבא הטוטסי מתקדם מצפון, תכנן המשטר רצח עם כנגד הטוטסי, שבוצע על ידי מיליציות מיוחדות בתמיכת הצבא ומרכיבים אזרחיים מסוימים. מרבית מעשי הרצח בוצעו בכלי נשק פרימיטיביים למדי, בסיוע ביורוקרטיה מקומית מפותחת ביותר ותחנת רדיו מרכזית ששלהבה וכיוונה את המבצעים.

לכל המרכיבים הללו ישנן מקבילות במקרים אחרים של רצח עם (ובכלל זה השואה). מעשי טבח וסכסוכים אלימים אחרים קדמו למקרי רצח העם בטורקיה העות'מנית ובמקומות רבים אחרים. ביורוקרטיה היא מרכיב מרכזי במרבית מקרי רצח העם. יחידות מוות מיוחדות משתתפות גם הן לעתים קרובות. במקרים רבים, למשל בדוגמה הארמנית, טבח חברי הקבוצה המסומנת מוצדק בכך שהיא תהווה גיס חמישי שיילחם לצד האויב בפלישה העתידית. שיקולים כלכליים נפוצים אף הם. השוואות כגון אלו כבר נערכו (על ידי טד ר' גור [Gurr]), למשל. ניתן להרחיבן ולהשתמש בהן כדי לזהות אזורים המועדים לרצח עם.

אף על פי כן, השואה נותרת מקרה מיוחד. היא כוללת רבים מהמרכיבים שאבחנתי במקרה של רואנדה, וכן מרכיבים שהופיעו ברציחות עם ובמצבי רצח עם שקדמו למלחמת העולם השנייה. אך היא גם התאפיינה במרכיבים שלא היו ידועים עד אז. פירטתי כמה מהם במקומות אחרים, למשל בספרי **הרהורים על השואה** (יד ושם, 2008). בקצרה, הם כוללים את מה שאני מכנה טוטליות, אוניברסליות, אידיאולוגיה לא פרגמטית ותוכן גזעני. בטוטליות ובאוניברסליות כוונתי היא שהמדינה התכוונה לרצוח כל פרט ופרט בקבוצה המסומנת בכל מקום על פני כדור הארץ, כוונה שניתן לתעדה ושאיין לה תקדים היסטורי. באידיאולוגיה לא פרגמטית כוונתי לכך שליחודים לא היו טריטוריה או צבא, ולמעשה לא היה להם ייצוג פוליטי קולקטיבי שהיה יכול לסכן את הפושעים. ניתוח מפורט הראה כי הגרמנים הרגו את היהודים לא במטרה להחרים את רכושם, אלא שההשתלטות על רכושם הייתה תופעת לוואי של הכוונה הראשונית לגרש את היהודים ולרצוח אותם. כנגד האינטרסים הכלכליים והצבאיים שלהם עצמם, הם הרגו פועלי כפייה יהודים שסללו דרכים חשובות (למשל "דרך צבאית מס' 4" בדרום אוקראינה ב־1942) ועבדים יהודים שעבדו במפעלי תחמושת (בברלין בפברואר 1943, למשל, גירשו הגרמנים פועלים יהודים כאלה אף שאחרי סטלינגרד הגרמנים הזדקקו נואשות לייצר עוד נשק). איני מכיר מקרה אחר שבו מספרים עצומים של בני אדם נרצחו מסיבות אידיאולוגיות גרדא, בלא כל בסיס פרגמטי – כלומר למעשה זה היה מעשה לא פרגמטי, לא מודרני, ולא משתלם.

הייתי רוצה לנצל את הבימה הזו ב"דפים" כדי לתת דוגמה ממאמרו של מרטין הולר (Holler) על אודות השמדת בני הרומה (הצוענים) הסובייטים בידי הנאצים, שהופיע בגיליון הקודם (גליון כד). מטרתי היא להראות עד כמה ניתוח השוואתי המבוסס על מחקר היסטורי של מסמכים יכול להיות מועיל, ובתוך כך לשוב ולבסס את טענתי בדבר אופייה המיוחד של השואה.

בגיליון כד של "דפים" פרסם מרטין הולר את מחקרו על גורל בני הרומה ("צוענים") בשטחי המינהל הצבאי הגרמני בברית המועצות. במאמרו ביקר אותי הולר, ובצדק, על פירושי למדיניות הנאצית כלפי בני הרומה, משום שבעת כתיבתי לא הייתה לי גישה לחומר סובייטי והסתמכתי על החומר הגרמני בלבד. הוא מראה שהייתה סתירה בוטה בין המדיניות הגרמנית המוצהרת, שהבדילה בין בני רומה נוודים לבין בני רומה שאינם נוודים, והחליטה לנהוג בנוודים כמו שהוחלט לנהוג ביהודים (כפי שנאמר במפורש בהוראת מפקד משטרת הסדר [ORPO] בפולין ב-13.8.1942), ואילו בלא-נוודים החליטה לנהוג כמו באוכלוסייה המקומית (הלא-יהודית כמובן). הוא מצביע על כך שלמעשה רצחו את בני הרומה בין שהיו נוודים ובין לאו. בנקודה חשובה זאת יש אפוא לתקן את מה שכתבתי בנושא, ואני מודה למרטין הולר על ביקורתו.

עם זאת, מתעוררות כמה שאלות: ראשית, הולר בדק את תחום השלטון הצבאי שהיווה רצועה רחבה בין החזית לבין אזורי השלטון האזרחי. הוא לא בדק את האזור האזרחי, הגדול מאוד, ואין להכחיש שזו משימה קשה למדי – אולם עד שתושלם, אין אפשרות לקבוע מסמרות בנוגע למדיניות הגרמנית בברית המועצות הכבושה בעניין זה משום ששיקולי המפקדים הצבאיים לא בהכרח היו זהים לאלה של השלטונות האזרחיים לסוגיהם. בפולין, על כל פנים, נהגו בדרך כלל (לא תמיד) פחות או יותר לפי ההוראות הרשמיות. שנית, לא ברור אם היו מפקדים צבאיים שלא נהגו כפי שנהגו אלה שעליהם כתב הולר. האזור היחיד שבו ניתן לומר בוודאות שהולר צודק בלא עוררין הוא אזור הקרים וצפון הקווקז, כלומר, ביסודו של דבר אזור האיזוצגרופה D. האם בשאר האיזורים של השלטון הצבאי היו בני רומה שנותרו בחיים, ומדוע? הולר מתייחס לכמה מקרים, אבל אינו נותן תמונה כללית – ואין זו ביקורת, משום שהדבר קשה ביותר.

ואולי אני בכל זאת צודק אפוא, ולו חלקית, כאשר כתבתי שהמדיניות הנאצית כלפי בני הרומה הייתה מבולבלת, בלתי עקיבה, ועם זאת רצחנית? הרי גם הולר כותב שבשביל הנאצים בני הרומה היו בעיה משנית ביותר, ואילו היהודים היו בשבילם בעיה מרכזית. ברייך המורחב היו כ-43,000 בני רומה, ובאזורים הנתון לשליטה גרמנית מלאה עוד אולי כמאה אלף, ואולי יותר. עיקר האוכלוסייה של בני הרומה חיייתה בבלקן. ברומניה היו רדיפות שגרמו למותם של כ-11,000-12,000 בני רומה, מתוך כמה מאות אלפים, ובהונגריה הרבה פחות מזה. האם היה זה רצח עם? בלי ספק שכך הדבר. האם צריך להשוות זאת להשמדת היהודים? ודאי שצריך, ואז מתברר שהיו שתי רציחות עם, שנעשו באותה עת על ידי אותם גורמים ובמידה רבה באותם המקומות אבל מתוך מניעים שונים לגמרי, בממדים שונים לגמרי, בהקשרים אידיאולוגיים ואחרים נבדלים לגמרי, ועם תוצאות שונות.

אין בכל זה כדי לומר שהשואה הייתה ייחודית במובן כלשהו, משום שייחוד מרמז על כך שאותו מאורע לא יכול לשוב ולהתרחש פעם נוספת. אך כל פעולה אנושית יכולה לחזור על עצמה – לעולם לא בדיוק, אבל בקירוב. השואה הייתה חסרת תקדים באופן רדיקלי מאוד, ולתקדימים יש תוצאות. למעשה, כמה מהמרכיבים של תקדים השואה אכן חזרו על עצמם פעמים נוספות. למשל, "כוח ההוטו" ביקשו

לרצוח כל בן טוטסי שהיה אפשר למצוא ברואנדה – אף שלמיטב ידיעתי הם לא חלמו על הרחבת רצח העם למדינות שכנות. טענתי היא אפוא שהשוואה מגלמת את הצורה הקיצונית ביותר, עד היום, של מחלה אנושית כללית. כדי למנוע רצח עם, עלינו להרחיק את האנושות ככל שניתן מהצורה הקיצונית של רצח המונים. אנו חייבים, ויכולים, להשוות בין מקרים של רצח עם, אך יש לדבוק בכל מחיר בניתוח מדעי שנועד לזהות מרכיבים העלולים לחזור.

ראמל העריך כי בין 1900 ל-1987 – התאריכים נבחרו באקראי – נרצחו 169 מיליון אזרחים ושבווי מלחמה בלתי חמושים על ידי ממשלות או קבוצות פוליטיות. לשם השוואה, 34 מיליון חיילים נפלו בקרב באותן שנים. במילים אחרות, מתו פי ארבעה אזרחים מחיילים. כ-38 מיליון אזרחים מתו בגלל רציחות עם כפי שהוגדרו על ידי האמנה. ייתכן שההערכות שגויות בעשרה אחוזים, למשל, לכל כיוון, אך המשמעות היא אחת. כיום אנו נדרשים להתמודד עם דרפור וקונגו, ובלא ספק נידרש להתמודד עם טרגדיות אחרות מחר. איננו יכולים למנוע מקרים עתידיים של רצח עם אם לא נעמול כדי למנוע אותם. זוהי טאוטולוגיה, אך היתרון בטאוטולוגיה הוא שהיא נכונה. אין ספק שגם זו.

תרגם מאנגלית: עופר שור

השוואה והקשר בחקר השואה

מה נוסף ומה נגרע כשאנו מתבוננים בשואה בהקשר הרחב יותר של רצח עם? האם הגדרת השואה כייחודית או כחסרת תקדים מביאה תועלת כלשהי? בתשובתי על השאלה הראשונה אציע כמה כיווני חקירה, מועילים יותר או פחות. באשר לשאלה השנייה, לעניות דעתי, הטענה שאירוע היסטורי כלשהו הוא "ייחודי" היא טענה חלקית בלבד, והיסטוריון כמוני אינו יכול להפיק ממנה כל תועלת. היות שבמונחים היסטוריים אין רק משמעות או חשיבות אחת לאירוע כלשהו, דבר מה יכול להיות "ייחודי" רק מהיבט מסוים, הקשור לכיוון חקירה כלשהו שנבחר. אך להשתמש ב"ייחודי" בדרך זו פירושו להשתמש במילה במובן יומיומי יותר משנהוג להשתמש בה בדרך כלל בהקשר של השואה. אבחנות דומות ניתן להחיל על תפיסת השואה כ"חסרת תקדים". אכן, ניתן להחליף את המילה "ייחודית" ב"חסרת תקדים" בשני המשפטים הקודמים וטענתי עדיין תהיה תקפה, לדעתי. מכל מקום, חשוב להבין שטענת ייחודיותה של השואה יכולה להיטען רק במונחים של מחקר השוואתי (על ידי בידול השואה ממקרים אחרים של רצח עם), אך פירוש הדבר עיוות הלימודים ההשוואתיים על ידי הפיכתם לבחירה "כך או אחרת", שבו הדברים הומוגניים לחלוטין או מובחנים מיסודם. המחקר ההשוואתי צריך להציע הן היבטים ייחודיים והן דפוסיים משותפים, אך הדבר יכול להיעשות רק אם ההיבטים הייחודיים לא יוצגו מניה וביה כחשובים יותר מכל קווי הדמיון – ולהפך.

סבורני שבבואנו לבחון את השואה מבעד לעדשה רחבה יותר, אין מנוס מטשטוש של כמה מהיבטיה; בה במידה, משהו גם ייתוסף. כך יקרה בכל פעם שאירוע יבחן מנקודת ראות חדשה ומהתמקדות אחרת, אף שאין אפשרות לקבוע בהכללה את היתרונות והחסרונות הצפויים. לבטח יתעוררו מתחים בין גישה כללית לגישה ספציפית, אך המתחים יכולים להועיל אם המומחה ואיש המושגים/הכללות ישחזו זה את ההנחות ואת המתודולוגיה של רעהו. לפיכך אין פירוש הדבר שעלינו לעשות רק דבר זה או אחר. לצדד בנכונות גבוהה יותר לבחינת השואה בהקשרים נרחבים יותר ובהשוואה למקרים אחרים של רצח עם, כפי שאני עושה כאן, אין משמעו כי יש להזניח את חקר השואה לפרטיה ולדקדוקיה, הן כפשע שבוצע והן כחוויות הקרבנות. סינרגיה של גישה מתמחה וגישה השוואתית תלויה בהתקדמות שתיהן.

מחקר השוואתי קם או נופל על מתודולוגיה ונתונים אמפיריים. מן הצד המתודולוגי, לדיוק בהשוואה ובדרך שבה השאלות מנוסחות נודעת חשיבות מכרעת. מן הצד האמפירי, העניין תלוי ביכולת להשוות את החומר הראשוני והמשני

שממנו קובעים את היסטוריית המקרים המשמשים להשוואה. חקר מעמיק של השואה בהשוואה למקרים אחרים של רצח עם מעורר בעיה מעשית ברורה, משום שהמחקר על אודות התחום הראשון רחב מכל האחרים יחד. רציחות העם בארמניה, ברואנדה, בקמבודיה, ביוגוסלביה וכעת של ההררו (Herero) והנאמה (Nama), באות במקום שני, הרחק מאחוריה, ומקרים אחרים רבים מספור אינם יודעים כלל מחוץ למעגל קטן של מומחים או פעילים. חוסר איזון זה מתוקן בהדרגה בלבד. מחקר השוואתי מוקדם יותר לא נמצא בעמדה שאפשרה לו לתקן את המעוות, בשל אופי הגישות הנפוצות לרצח עם, מה שמחזיר אותנו למתודולוגיה.

מרבית השאלות ההשוואתיות המוקדמות עסקו בסיבות לאירועי רצח עם ובדפוסיו ברמה כללית מאוד, גם משום שהחוקרים המוקדמים נטו להיות אנשי מדע המדינה ומדעי החברה ולא עמדו לרשותם נתונים אמפיריים רבים לעבוד איתם.¹ היבט חשוב אחד של המחקר ההשוואתי הוא שבאופן מסורתי המחקר היה פחות היסטורי כשלעצמו, ויותר היסטוריוגרפי, אולי משום שהוא משקף את הרמות והסוגים של המחקר שבדק מינים שונים של רצח עם. זה היה לעתים תהליך חד-כיווני, שהתאפיין בשימוש בכלים אנליטיים, שפותחו לצורכי חקר השואה ושימוש לחקר רציחות עם אחרות. עם זאת, ככל שחקר רצח עם מתפתח באופן אמפירי וקונספטואלי, התהליך ההיסטוריוגרפי ההשוואתי יכול להיות גם בכיוון ההפוך, שחקר רציחות עם אחרות משפיע על חקר השואה. כך, למשל, ניתן להבחין בקשר בין העניין הגובר בשנות התשעים של המאה העשרים באלימות "בידיים חשופות", של איש כלפי שכנו, שבה התאפיינה השואה בשדות הקטל של מזרח אירופה (בייחוד מזרח פולין, המדינות הבלטיות, בלארוס ואוקראינה) לבין האלימות הדומה של רציחות העם ברואנדה וביוגוסלביה באותו עשור.² המחקר בנושא האלימות המינית של רציחות העם האחרונות גם הוא התפתח במקביל לצמיחת העניין בתחום כפי שהתבטא בשואה. בדומה, מחקרו של רוג'ר פיטרסן (Petersen) על מה שהוא מכנה "רגשות פוליטיים", מחקר שבו הוא מעריך את החשיבות היחסית של גורמים כגון טינה בין-קבוצתית בגין מה שנתפס כהבדלי סטטוס, השפיע על מחקרו של אנטון וייס-ונדט (Weiss-Wendt) בנושא האסטונים ששיתפו פעולה עם גרמניה הנאצית.³

1 לתיאור קצר של ההיסטוריה של יחסים היסטוריוגרפיים אלו, ראו את הקדמת העורכים לספר Donald Bloxham, and A. Dirk Moses (eds.) *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford: Oxford University Press (2010).

2 אי-אפשר להוכיח נקודה זו בצורה אמפירית, ואף על פי כן היא נראית סבירה. לדגימה של המחקר הממעיט בחשיבותו של אושוויץ בפתרון הסופי, ראו את המאמרים על אודות מזרח אירופה בתוך הרברט אולריך (עורך), *מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה*, ירושלים: יד ושם (2001).

3 Roger Petersen, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth Century Eastern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press (2002); והמחקר הצפוי להתפרסם של וייס-ונדט.

חלק גדול מהמחקר ההשוואתי המתוחכם ביותר כיום תלוי פחות בהשוואות ברמת העל (meta), ויותר בנושאים קלים יותר לבירור ברמת האמצע (meso), המיוצגים על ידי המחקרים שהוזכרו לעיל: מבנים ייחודיים והקשרי ביצוע של פשעים, סוגים של קבוצות פושעים, השוואות בין חוויות הקרבנות בנסיבות מוגדרות, השוואות של עדויות ניצולים וכך הלאה. אחד הניסיונות המוצלחים ביותר היה השימוש בתפיסת הקולוניאליזם כדגם ליחסים ולמשברים שנוצרו בעקבות רכש, ניצול ויישוב טריטוריאליים. הקולוניאליזם גם מסתמן כפרדיגמה האידיאלית לשליטה, המקנה תוקף לאלימות מצד האוכלוסייה המיושבת (colonized) בלא קשר ליחסי הכוחות.⁴ כיוון חקירה מבטיח אחר מייצג מחקרו של בנג'מין ולנטינו (Valentino), הבודק את התפקידים האסטרטגיים והפונקציונליים שממלא רצח העם לצורכי האליטות הפוליטיות.⁵ דוגמאות נוספות למחקרים ברמת האמצעי הם העניין שמגלה מייקל מאן (Mann) ברגעים טעוני חומר נפץ של הרחבות ההשתתפות והתחרות הפוליטיות.⁶ בדומה, יש לציין את ההתמקדות של כריסטיאן גרלאך (Gerlach) בתפקיד הריבוד החברתי מחוץ לתחום הכוח הרשמי;⁷ ומחקרם של אדם ג'ונס (Jones) ואליסה פון יודן-פורגיי (von Joeden-Foergey) על ההיבטים המגדריים של עבריינות וקרבנות.⁸ כל אלה אינם אלא דגימה. עבודות בעלות ערך רבות אחרות מטפלות בנושאים כגון הארגון של מדינות המבצעות רצח עם ותפקידם של בירוקרטיות, ארגונים פארא-צבאיים, צבאות וכוחות משטרה.⁹ מחקרים כאלה

- 4 Richard H. King, and Dan Stone (eds.), *Hannah Arendt and the Uses of History: Imperialism, Nation, Race, and Genocide*, Oxford: Berghahn (2007); Jürgen Zimmerer, "The Birth of the Ostland Out of the Spirit of Colonialism: A Postcolonial Perspective on the Nazi Policy of Conquest and Extermination", *Patterns of Prejudice* 2, 39 (2005), pp. 202-224; A. Dirk Moses (ed.), *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, Oxford: Berghahn (2008); and Moses, "The Holocaust and Colonialism", in Peter Hayes and John Roth (eds.), *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*, New York: Oxford University Press (2010).
- 5 Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Ithaca: Cornell University Press (2004).
- 6 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge: Cambridge University Press (2005).
- 7 Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies*, Cambridge: Cambridge University Press (2010).
- 8 Adam Jones (ed.), *Gendercide and Genocide*, Nashville: Vanderbilt University Press (2004); Elisa von Joeden Forgey, "Gender and Genocide", in: Bloxham and Moses (eds.), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, pp. 61-80.
- 9 Anton Weiss-Wendt, "The State and Genocide", in: Bloxham and Moses (eds.), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, pp. 81-101; Donald Bloxham, "Organized Mass Murder: Structure, Participation, and Motivation in Comparative Perspective", *Holocaust and Genocide Studies* 22 (2008), pp. 203-245.

לוקים בפגמים שיטתיים רק במקרה שמחבריהם טוענים לפוטנציאל ביאורי גדול מדי במקרה מסוים. כך למשל, אותם מחקרים שהרחיקו לכת במיקום הנאציזם בפרספקטיבה קולוניאלית, אכן שפכו אור על הקולוניאליזם האירופי והנאצי, אך לא תמיד היו התכניות הקולוניאליות הגרמניות ו"הפתרון הסופי" תלויים זה בזה, ו"הפתרון הסופי" התפשט הרבה מעבר למקום שיוחד לו באימפריה הגרמנית העתידית.

עם כל מה שנאמר על השוואות ברמת האמצעי, איני תומך כלל בנטישת ההשוואות ברמת העל, שהיוו את ההשראה ללימודי רצח עם כדיסציפלינה, שכן אלו חשובות ביותר למשימה המוסרית של חיזוי דפוסי ביצוע רצח עם במטרה למונעם. עצם הפעולה של זיהוי תופעות דומות באופן כללי בזמן ובמרחב מרמזת על כך שתופעות אלו – במקרה זה רצח עם – אינן מהוות חריג, אלא שבמובן כלשהו הן טיפוסיות לדפוסים היסטוריים רחבים יותר, למגמות נרחבות יותר בהיסטוריות של חברות אנושיות ברגעים מסוימים. אך אני שמח שעברנו את הנטייה המוקדמת למיין סוגי רצח עם, כשאחד מוגדר למשל כ"קולוניאלי" ואילו האחר כ"ביורוקרטי", או "אידיאולוגי" לעומת "פרגמטי". דפוס זה אינו מועיל, שכן בבחינה מקרוב, קטגוריות אלו קורסות אלו אל אלו – מתברר שאין אפשרות לבודד את הפרגמטיות, הכלכלה, הגאופוליטיקה וכל היתר מפני תרבות ואידיאולוגיה.¹⁰ מארק לוין (Levene), למשל, נמנע הן מהנטייה המצמצמת של מיון נוקשה והן מן ההפרזה המושגית הכרוכה לפעמים בכמה מהדיווחים המפורטים יותר של רצח עם, ומספק הסבר שאפתני ומשכנע ביותר להיווצרות מגוון שלם של "סוגים", שונים בהכרח, של תופעות רצח עם במערכת מודרנית, תחרותית וגלובלית.¹¹ ספרי האחרון, "The Final Solution: A Genocide", מבקש להחיל על בחינת השואה את התובנות שהושגו מהתקדמות המחקר בלימודי רצח עם ומהידע שלי על אודות השואה ועל מקרים אחרים של רצח עם. זהו ניסיון להעשיר את חקר השואה ומקרי רצח עם נוספים על ידי הצגת כמה שאלות חדשות. כיוון מחקר אחד היה ליישם בגדול את אבחנתו של הנרי פרידלנדר מלפני שש עשרה שנה בעניין "המתת

10 אליסון פאלמר, בספרה Alison Palmer, *Colonial Genocide*, Adelaide: Crawford House (2000), הצביעה על החסרונות של כמה משיטות המיון הנרחבות הללו, כפי שעשה גם Dirk Moses, "Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas: Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust", in the 'Racial Century': Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust", *Patterns of Prejudice* 36, 4 (2002), pp. 7-36. לשיטות המיון עצמן, ראו דוגמאות שהוצעו על ידי קורט יוהאנסון בתוך: Frank Chalk and Kurt Jonassohn (eds.), *The History and Sociology of Genocide*, New Haven: Yale University Press (1990). סיווג מקרי רצח העם לפי אידיאולוגיה מנחה שביצע ליאו קופר בחיבורו החשוב: Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven: Yale University Press (1982).

11 Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation State*, Vols. 1 and 2, London: I.B. Tauris (2005).

החסד" (האותנזיה) הנאצית.¹² פרידלנדר גרס שניתן להבין את השואה רק בהקשר של מקרים אחרים של רצח עם ורדיפות שביצעה המדינה הנאצית. אני ביקשתי להרחיב את המבט עוד יותר. קיוויתי להעשיר את לימודי רצח העם באמצעות שילוב מקיף יותר מבעבר של המקרה היחיד – השואה – שלא התאים היטב לניסיונות הכלליים יותר לפתח תיאוריות או למצוא דפוסים לתופעת רצח העם. כפי שכתבתי בעמוד הראשון של הספר, "לרצח העם של היהודים היו מאפיינים ייחודיים וכלליים גם יחד. כדי שלא לאבד את היבטיו הייחודיים, התפתחות הפתרון והדינמיקה שלו נמצאים בלב הספר, אך הדבר נעשה למען המטרה הרחבה יותר של ההתמודדות עם השאלה כיצד ועד כמה מתאימה השואה לדפוסים הרחבים יותר של העבר האנושי".¹³

הספר נקט גישות השוואתיות ישירות (במחקרי על מניעיהם של המבצעים במקרים שונים של רצח עם) וגישה הקשרית על-לאומית יותר. בשיטה השנייה השתמשתי כדי לבחון את הקשר של השואה לא רק לתכניות רצח עם נאציות אחרות ולמלחמת העולם השנייה, אלא גם לסכסוכים בין-קבוצתיים רחבי היקף אחרים, ולמקרים של רצח עם וטיהור אתני ביוזמת המדינה שאפיינו את אירופה המודרנית בתקופות משבר אחרות, למשל במהלך מלחמת העולם הראשונה ותקופת "המשבר במזרח" של סוף המאה התשע עשרה. במונחים רבים הספר רואה בשואה את שיאה של מגמה אלימה הולכת וגוברת, שנבעה מכמה הקשרים נבדלים, וטוען כי אי-אפשר לנתק את רצח העם היהודי בידי הנאצים מההקשרים הללו. במילים אחרות, ניסיתי להביא בחשבון הן את המאפיינים הייחודיים של האנטישמיות והמדיניות הנאצית, והן את הדפוסים הכלליים יותר של פוליטיקת הלאומנות וההפליה הרצחנית שחצתה את מרבית היבשת. קיוויתי לשפוך אור, בעת ובעונה אחת, הן על השואה והן על ההיסטוריה הכללית של אלימות קיצונית באירופה המודרנית המאוחרת. אני מביא כאן תיאור קצר של כמה מהנושאים הבולטים. עם זאת, יש לציין שהספר עסק בהרחבה גם בדרך שבה תאמו הנאצים וגרמניה המודרנית תמונה כוללת זו, ואילו בתגובתי הקצרה כאן לא אתיחס לתכונות ידועות אלו, אלא אדגיש את ההיבטים הבינלאומיים שבהם עוסק דיון זה ב"דפים".

למרות ההבדלים שבין השואה לבין מקרים אחרים של רצח עם באותה תקופה (בראש ובראשונה ההיקף העצום של השואה ולהט הרדיפה הקיצוני של הנאצים אחר היהודים), דומה שהגישה ההקשרית מניבה פירות משתי סיבות. הסיבה הראשונה היא שהשואה הייתה פשע בינלאומי – לא רק קרבנותיה, אלא גם מבצעי הגיעו מרחבי אירופה. אף שסוכנת רצח העם העיקרית הייתה גרמניה, השואה הייתה תופעה רב לאומית ורב מדינתית. חוקר שואה הכותב על רצח מרבית יהודי רומניה על ידי האוכלוסייה המקומית, או בוחן את רצח יהודי קרואטיה על ידי האוסטאש

Henry Friedlander, "Euthanasia and the Final Solution", in: David Cesarani (ed.), 12
 "The Final Solution Origins and Implementation", London: Routledge (1994),
 pp. 51-61

Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide*, Oxford: Oxford University 13
 Press (2009)

(Ustasha), או את הלהט הסלובקי בחיסול היהודים, או את רצח יהודי נובי סאד (Novi Sad) בהונגריה, חייב בהכרח לפעול כהיסטוריון השוואתי של מה שבכמה מובנים חשובים הוא מקרים נפרדים של רצח עם.

הסיבה השנייה לגישה הבינלאומית וההקשרית היא שהיא מטילה אור על דפוסים מסוימים, הנעלמים מעיני החוקר המתרכז יתר על המידה בגרמניה ובקובעי המדיניות שלה. למרות אופיין הקיסרי של שתי המדינות החזקות ביותר באירופה באותה תקופה, גרמניה וברית המועצות, חותם שיטת מדינת הלאום, שלייתה באירופה, היה ברור לעין בדרך שבה בעלות בריתה, בנות חסותה והאזורים שתחת שליטתה של גרמניה השתתפו ברצח העם. חששות מוגברים בכל הקשור לרצף טריטוריאלי בתקופה של סכסוכי גבול עזים, ודאגות בעניין ריבונות פנימית בלתי מוגבלת והומוגניות של האוכלוסייה היו משולבים בכריתות מלחמתיות. פוליטיקת המדינה וה"איתנופוליטיקה" היו כרוכות זו בזו, והן שקבעו מדוע, לדוגמה, הייתה רומניה יכולה לרצוח יותר יהודים מכל מדינה אחרת חוץ מגרמניה, ועדיין לסיים את המלחמה עם אוכלוסייה יהודית מן הגדולות באירופה; או מדוע פקידים צרפתים בצרפת הכבושה גירשו בהתלהבות יהודים בעלי אזרחות צרפתית לא-מלאה לאושוויץ, אך הצליחו לשכנע אפילו את ראש הס"ס כי שליחת יהודים בעלי אזרחות צרפתית מלאה אל מותם אינה מצדיקה את הפגיעה ביחסי צרפת-גרמניה. לפי אחד הדפוסים הבינלאומיים החשובים, יהודי רומניה, בולגריה ואפילו הונגריה היו נתונים בסכנת גירוש ורצח גדולים יותר אם חיו באזורים שהריבונות עליהם לא הייתה ברורה, ואשר אותן ארצות קיבלו או איבדו, בהתאמה, על פי ההסדרים שלאחר מלחמת העולם הראשונה או בתיקוני הגבולות של 1938-1941. ההסבר לכך מורכב, אך אי-אפשר לצמצמו לאנטישמיות גרדא, משום שבתחילת המלחמה הפגיני שלוש המדינות הללו מידות שונות מאוד של אנטישמיות. רצח היהודים בשטחים אלו, או כניעתם לגרמניה, קיבלו "לגיטימציה" חלקית משום שבהיות היהודים מחוץ לקבוצה הלאומית, פשוט לא סמכו עליהם, בדומה ל"זרים" אחרים העלולים לסכן את גיבוש השליטה על אזור הגבול. יתרה מזו, מכיוון שאזורים אלו הושגו זה עתה, לעתים קרובות הוענקו בהם פחות אזרחויות והיו בהם פחות קשרים אישיים וחמלה כלפי מי שאינו משתייך לקבוצת הלאום שיוכלו לשמש כבלם.

אם ברצוננו להבין את האופי הרב לאומי של ביצוע הפשעים, כמו גם את החוויה הבינלאומית של הקרבן היהודי, עלינו לבחון מדוע יצאו בשלב זה ארצות ועמים רבים כל כך נגד מה שכינו "האויבים מבפנים". ככל שעמי מזרח אירופה, דרום מזרח, ומזרח מרכז אירופה ניסו, בהצלחה רבה או פחותה, לגבש בכוח את דרכם למעמד של מדינת לאום מתוך הריסות אימפריות רומנוב, הבסבורג והאימפריה העות'מנית, ועל ידי כך לעצב מחדש את התפקיד "שלהם" במרחב הפוליטי של מחצית מהיבשת, הפכה הלוחמה הדמוגרפית ביטוי לחיפוש אחר שלטון רוב או ייחודיות אתנית, ו"הלאמת" כלכלותיהם. במהלך התפתחויות אלו, במקומות רבים הפכו היהודים למטרות נפוצות במיוחד עוד לפני עליית הנאצים, אך לא היו היחידים בכך. כמו גרמניה הנאצית עצמה, בימי המלחמה גם המשטרים הסלובקיים, הקרואטיים, הרומניים וההונגריים רצחו או גירשו להשמדה את בני הרומה ולא רק

יהודים. אלימות האוסטאשה כלפי הסרבים הייתה מקיפה אף יותר מהאלימות כלפי היהודים; ההשתתפות הלאומנית האוקראינית ברצח העם של היהודים אינה ניתנת להבנה מחוץ להקשר של המאבק האוקראיני לעצמאות, שהיה קשור לפולנים; בולגריה לא רק השלימה את הישגיה הטריטוריאליים כשהתירה לגרמניה לרצוח יהודים מהאזורים המקדוניים והתראקיים, שנלקחו מיוון ויוגוסלביה. כשקיבלה את דוברוג'ה מרומניה, ערכה חילופי אוכלוסין של בולגרים ורומנים בין שתי המדינות, שהתבססו על אותה חשיבה השואפת לאוכלוסייה הומוגנית ומיסוד טריטוריאלי. אלו רק כמה דוגמאות. אחת ממטרותי העיקריות הייתה להסביר צירופים כאלה. לשם כך היה עליי לתאר את רצח היהודים כפרק שאינו ייחודי לחלוטין, בתהליך אירופי רחב וארוך יותר של שינוי ועיצוב אלימים.

ניתן להתווכח על המקום המדויק שבו צריך להתחיל את הסיפור, ואיני יכול לטעון כמובן כי פירושי שלי הוא הפירוש הסופי. חיפשתי נקודה שבה כבר שולבו בתמונת ההיסטוריה האירופית מרכיבים חדשים מספיקים כדי להסביר לא רק את הלאומנות התוקפנית, אלא גם את התמורה וההחרפה של הדעות הקדומות הקיימות, בייחוד האנטי־יהודיות הנוצריות, אך גם רגשות אנטי־נוצריים באימפריה העות'מנית המוסלמית ברובה. האימפריה העות'מנית סיפקה (אולי במפתיע) נקודת התחלה מושגית משום שהייתה החוליה החלשה ביותר במערכת המעצמות האירופית הגדולה. היא הייתה הראשונה מבין האימפריות השושלתיות הגדולות שהתפוררה תחת משקל המודרניות המתועשת, והגבירה את התחרותיות הבינלאומית בשאר היבשת, ובאופן הקשרי את התפתחות הלאומנות בקרב העמים בתוכה. המשבר במזרח של 1875-1878, שהוזכר לעיל, היה נקודת מוצא כרונולוגית אחת. זה היה הצעד המשמעותי ביותר לקראת הסגת האימפריה העות'מנית מעל אדמת אירופה. זאת ועוד, האלימות שנלוותה לתהליך בשעה שמדינות סלאביות חדשות הופיעו על המפה, בישרה על האלימות העתידית של קץ אימפריות רומנוב והבסבורג, ועל המאבק על חלוקת אדמותיהן במלחמת העולם הראשונה והשנייה. הטיהור האתני המודרני וחילופי האוכלוסין הכפויים בוצעו לראשונה באזור זה.

בשל חולשתו של השלטון העות'מני, נפלו המוסלמים קרבן לאלימות הקשה ביותר של סוף המאה התשע עשרה. רוסיה הצארית הרחיבה את גבולותיה על חשבון העות'מנים וגירשה מיליוני מוסלמים מהקווקז, והלאומנים הנוצרים של המדינות הבלטיות החדשות טיהרו את אדמותיהם ממוסלמים, שאותם קישרו עם העליונות העות'מנית. גם הנוצרים באימפריה העות'מנית היו, בתורם, קרבן למעשי הטבח הגדולים ביותר של תקופת מלחמת העולם הראשונה, כשמבניהם היו הארמנים והאשורים מטרות לרצח עם. בשנים אלו של אלימות אתנית־לאומית טבחו גם כוחות רוסיים צאריסטיים ולבנים ביהודים, במהלך מלחמת העולם הראשונה ומלחמת האזרחים הרוסית, תופעה רווחת במיוחד כחלק מהאלימות כלפי אזרחים במהלך המסעות המערביים הארוכים של אימפריית רומנוב.

ככל שמאפייניו האלימים של המשבר האירופי הגדול הלכו והתפשטו צפונה מהשטח העות'מני, הפכו היהודים למטרה נפוצה במיוחד. בחלקה הייתה הסיבה ביש מזל - מרבית היהודים ביבשת חיו בתוך תחום המושב וסביבו, בלב אזור שבעקבות

התמוטטות אימפריות רומנוב והבסבורג סבל במיוחד ממלחמה, הגירה, מהפכה ושינויי גבולות בלתי פוסקים. חלק מרכזי יותר של הסיבה היה המפגש בין תרבויות לבין אילוצים כלכליים ופוליטיים. כמו בעניין הנוצרים במדינה העות'מנית, גם כאן סיפקו סטריאוטיפים קיימים, מבוססים חלקית על התמחות מסחרית ועל שייכות לפזורה על-לאומית, את המודל שאליו הותאמו התפיסות הלאומניות והגזעניות של "אחרות" נצלבית או בוגדנית. כמו הנוצרים העות'מנים, גם יהודי אירופה סבלו הרבה יותר מהתקדמות המודרניות החילונית, שהבטיחה בתחילה להקל את סבלם באמצעות הגברת האמנציפציה, אך בסופו של דבר הובילה להאשמתם בניצול השיפור.

באזורים הכפריים של מזרח אירופה ומרכזו, גרמו פרקי השפל הכלכלי של שנות השבעים והשמונים של המאה התשע עשרה לנטישה המונית של הכפרים ומעבר לאזורים עירוניים מתועשים. היהודים היוו מטרה נוחה (בהתבסס על הסטריאוטיפ הכלכלי הישן) למי שנעקרו מקהילותיהם האורגניות המסורתיות על ידי כוחות שנקשרו לכלכלה עולמית משולבת יותר ויותר. חלק מאותן האשמות שימש גם בתקופת השפל שבין מלחמות העולם, שקרבנותיו העיקריים היו המדינות המתועשות, ובהן גרמניה. הממון הבינלאומי – היהודי לכאורה – נתפס כאשם בכך. ניתן להבחין בתגובות דומות כלפי חוזה המיעוטים שכפו המעצמות על ישויות פוליטיות חדשות וישנות בסוף המשבר במזרח, ושוב לאחר מלחמת העולם הראשונה. הגישה שלפיה הנוצרים הארמנים הפרו את החוזה עם המדינה המוסלמית, בכך שבחווה ברלין משנת 1878 פנו אל המעצמות הגדולות בבקשת הגנה, היוותה גורם מרכזי בהידרדרות היחסים שהובילה לרצח העם של מלחמת העולם הראשונה. בדומה לכך, בשיא השואה, ב-1942, טען יון אנטונסקו (Antonescu) כי קודמו בתפקיד מנהיג רומניה, יון ברטיאנו (Bratianu) הראשון, העניק ליהודים בעצם הסכמתו לתנאי חוזה ברלין זכויות אזרח אשר "סיכנו את הכלכלה הרומנית ואת טוהר הגזע שלנו", וכי אחרי מלחמת העולם הראשונה עשו היהודים קנוניה עם בריטניה ואמריקה במטרה להכתיב את תנאי החוזה.

בתקופה שבין מלחמות העולם, על הרקע ארוך הטווח של האמנציפציה של היהודים בעקבות המהפכה הצרפתית, המהפכה הבולשביקית הייתה העדות החזקה והמאוזרת ביותר לעליית כוחם של היהודים בתקופה המודרנית. כמו הפאניקה המוסרית ותיאוריות הקונספירציה שהופרחו לחלל האוויר במהפכה הצרפתית, גם אירועי 1917 גרמו לאירופים רבים לחוש כי אמיתות (נוצריות) ממוסדות נתונות למתקפה מצד כוחות סמויים. אם בעיני שליטי הנסיכויות הגרמניות היה נפוליאון משיח שקר, הרי הקריאה "הבולשביזם היהודי" או היודאו-בולשביזם (Zhydo-Bolshevizm) לפי גרסת מדינות מזרח אירופה, הושמעה ברחבי המערב, אף שהייתה לה השפעה ייחודית באותם מקומות שנכבשו מחדש על ידי ברית המועצות לאחר תקופת עצמאות קצרה מהשלטון הסובייטי בשנות מלחמת האזרחים או בשנים שבין מלחמות העולם. היה אמנם משהו לא צפוי בכך שגרמניה היא שהובילה את המתקפה האירופית על היהודים (בשל עלייתה לשלטון של תנועה אתנית-לאומנית-גזענית אלימה ותוקפנית במיוחד בגרמניה), אך העובדה שחלק גדול מהיבשת קם על היהודים בתקופה זו מפתיעה הרבה פחות.

רצח היהודים בידי הנאצים, שהיה במובנים מסוימים חלק ראשון בתהליך נרחב וארוך יותר, נותר תלוי במידת מה גם במקצבים אירופיים נרחבים יותר. הניסיון שלי למצוא הקשר המושפע מבחינה השוואתית, הצריך הצגת הוכחות לדרך שבה סדרי היום הדמוגרפיים של מדינות ועמים אחרים לא רק הושפעו מגרמניה הנאצית, אלא גם השפיעו על המדיניות הגרמנית בנקודות מפתח של ההקצנה וההאטה ברצח היהודים. כמו במשטרים רצחניים אחרים, המעבר מטיהור אתני לרצח עם מלא התרחש תוך התרחבות טריטוריאלית ומאבק צבאי, עם פולין ובעיקר עם ברית המועצות, אך המדיניות הנאצית שמרה גם על יחסים דו-כיווניים עם בעלי בריתה ומשתפי הפעולה עם גרמניה. כך, למשל, ביחסי הגומלין עם לאומנים רומנים או ליטאים, עם פרוץ המלחמה נגד ברית המועצות, בקיץ 1941, קיבלו הגרמנים שיעור בקיצוניות - בפרצים קצרים אך משמעותיים מאוד הראו לא-גרמנים כיצד ניתן להרחיב את טווח הטבח האתני. יתרה מזו, ניתן לטעון כי נכונותן של ממשלות קרואטיה, רומניה וסלובקיה להפקיר את אזרחיהן היהודים בידי גרמניה בסתיו 1941 סייעה להביא את תהליך ההרס הגרמני, שעד לאותה נקודה התמקד יותר בשטחים המזרחיים שהיו נתונים לשליטה גרמנית ישירה, להיקף כלל אירופי רחב מימדים. לתמהיל זה נוכל להוסיף את הלאומנים הבלטים והאוקראינים, שסיפקו אלפי משתפי פעולה ומבצעי פשעים, ושבצעדיהם לא היה אפשר לבצע את הפתרון הסופי בממדים שאליהם הגיע בשטחים הסובייטיים.

לעומת זאת, כשהמלחמה שינתה את מהלכה, הגבילו סדרי היום של מדינות אירופיות אחרות אפילו את תכניותיו הרצחניות של המשטר הראשי לביטחון הרייך של הס"ס (RSHA), פחות ממניעים הומניטריים (כמובן) ויותר מסיבות אופורטוניסטיות של מדינאות לאומית אירופית. מדינאות זו השתלבה לעתים באנטישמיות, שבנסיבות מסוימות יכלה, באופן פרדוקסלי, לשמור על שלום היהודים. את המדיניות האלימה פחות של רומניה כלפי היהודים במחצית השנייה של המלחמה ניתן לייחס במידת מה לחששם של האנטישמים בהנהגת המדינה, שבעלות הברית המערביות, שנראו כמביאות השלום (ואשר בסופו של דבר ערקה רומניה אליהן), הושפעו למעשה מהעוצמה היהודית, ולפיכך יתייחסו לרומניה בהתאם לדרך שבה תתייחס רומניה ליהודיה; במילים אחרות, ההתבוננות בשואה בהקשר של המדיניות הלאומית של מגוון מדינות מדגימה כיצד יכולה הגישה ההשוואתית-הקשרית לשפוך אור על האטת רצח העם, כמו גם על האצתו.

תרגום מאנגלית: עופר שור

אנטישמיות בפרספקטיבה היסטורית השוואתית

כדי להבין את הייחודיות ההיסטורית של השואה, יש למקד את תשומת הלב בגורם האידיאולוגי שהוליד אותה, הלוא היא האנטישמיות הרדיקלית. אף שבלא ספק היא חולקת כמה מסממניה עם אפיזודות אחרות של רצח המוני, ייחודיותה טמונה בתפקיד המרכזי שמילאה בה אותה אידיאולוגיה אשר היוותה לה השראה ונלוותה אליה.

את ההשוואה אי־אפשר להפריד מכל פרשנות היסטורית שהיא. היא מועילה להבנת השואה כמו שהיא מועילה, למשל, להבנת האופן שבו הוציא סטלין לפועל את הרעב באוקראינה בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים, או הרציחות ההמוניות של החמר רוז' (Khmer Rouge) בשנות השבעים של אותה מאה. ועם זאת, השואה נותרת הדוגמה היחידה בהיסטוריה המודרנית למדיניות שתכליתה השמדתה של קבוצת בני אדם שלמה מעל פני האדמה. תכלית זו הייתה קשורה בקשר בל ינתק לאידיאולוגיה אנטישמית רדיקלית, אידיאולוגיה שלא היוותה השראה לדוגמאות אחרות של רצח המוני, שגם הן נידונו לעייפה.

הגיון האנטישמיות של הנאציזם, שכוונה כלפי היהדות "הבינלאומית", נועד להרחיב את הפתרון הסופי אל מעבר לאירופה, באופן שיכלול יהודים באשר הם. רוב המקרים האחרים של רצח עם נותרו בבחינת אירועים מקומיים, בלא השלכות עולמיות. אם רוצים להשתמש במונח "רצח עם" בנוגע לפשעי הקומוניזם, אזי ייתפס הקומוניזם כהשראה האידיאולוגית האחרת לרצח המוני בעל השלכות בינלאומיות. הקומוניזם ביקש ליצור מהפכה עולמית שמטרתה הרס הבורגנות. אף שהקומוניזם שרד זמן רב יותר מהנאציזם ורצח בני אדם רבים פי כמה, הביטוי "הרס הבורגנות" לא תמיד הביא לרצח של מי שאמורים להיות חברי אותו מעמד חברתי, אף שבברית המועצות, בסין ובקמבודיה במיוחד נרצחו למעשה מיליונים רבים של בני אדם בשם גרסה זו או אחרת של שנאה מעמדית.¹ לאחרונה הקדישו חוקרים תשומת לב לממדיה האתניים של האלימות הסובייטית.² ברם, המחקר שטיפל לאחרונה ב"חקר רצח עם" לא מיקד את כל תשומת לבו בפשעי הקומוניזם, אלא בדוגמאות של רצח המוני

1 לפרטים ראו: Stephanie Courtois (ed.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* (trans. Jonathan Murphy and Mark Kramer). Cambridge, MA: Harvard University Press (1999).

2 למשל: Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books (2010).

הקשורות בסכסוכים אתניים, בגזענות ובקולוניאליזם. לאור מיקוד זה, ההערות שיובאו להלן, על קווי הדמיון וההבדלים בין אנטישמיות קיצונית לגזענות לבנה, הן רלוונטיות.

אותם סממנים של השואה, שבעיניי הם היסודות החשובים ביותר של ייחודיותה, הם כדלקמן:³ ראשית, כמשתמע מהתואר "הפתרון הסופי לשאלה היהודית באירופה", השואה נבדלה ממאות שנים של שנאת יהודים באירופה, ועם זאת הושתתה עליהן. שנאת יהודים בהשראה נוצרית הביאה להפליה, לכליאה בגטאות, לשלילת אזרחות, לפרצים מחזוריים של רצח יהודים שנפלו קרבן לעלילות דם, ומעת לעת לאפיזודות של אלימות המונית מחרידה בדמות פוגרומים. אנטישמיות מסורתית זו, שהייתה אופיינית לאירופה לפני עידן המהפכות הדמוקרטיות, אפיינה את מדיניות המשטר הנאצי מ־1933 עד 1939. שנות רדיפה אלו היו תגובת־נגד ריאקציונית לעשרות שנים של אמנציפציה של היהודים והתקרבותם לקראת שוויון מדיני, כלכלי וחברתי בגרמניה. בשנים הללו של רדיפות, השפלה ודיכוי, רצח המשטר הנאצי מאות יהודים במחנות ריכוז, והדוגמה הידועה ביותר היא פוגרום "ליל הבדולח" בין ה־9 ל־10 בנובמבר 1938. עם זאת, משטר זה לא נקט מדיניות של רצח המוני. את ההיבט החוקתי של הרדיפה הנאצית, הניכר בחוקי הגזע של נירנברג, ניתן להשוות לחקיקה הגזענית של הדרום האמריקני לאחר מלחמת האזרחים, משנות השישים של המאה התשע עשרה ועד לחקיקת חוק זכויות האזרח בשנת 1964.⁴ מטרת החקיקה, בשני המקרים, הייתה למנוע מקבוצה מסוימת, היהודים והאפריקנים־אמריקנים, זכויות לאזרחות שווה ולשוויון כלכלי וחברתי מלא. בשני המקרים היו התוצאות חיים שלא מומשו במלואם, שלילת הזדמנויות וחסול זכויות פוליטיות. בשני המקרים לא הייתה התוצאה רצח המוני.

האנטישמיות הקיצונית של השואה הרחיבה, אבל גם הקצינה, מאות שנים של שנאת יהודים אירופית.⁵ היא הושתתה על האשמה מרכזית, שגורם מדיני הקרוי "היהדות הבינלאומית" פתח במלחמת העולם השנייה כמלחמת השמדה כלפי העם הגרמני. ומאחר שהיהודים הוכרו כאשמים בפשע איום זה, היטלר ומרעיו יישמו מדיניות של רצח המוני כמעשה נקמה על כך. רצח המוני היה המסקנה ההגיונית המתבקשת ממדיניות המבוססת על הנחות מוקדמות אידיאולוגיות כאלה. המחרידה של השואה, בין יוני 1941 לאביב 1945, כשעד לסתיו 1944 כבר נהרגו מרבית הקרבנות, שיקפה גם היא אחדות זו שבין אידיאולוגיה אנטישמית למדיניות נאצית. הואיל ואמצעים חלקיים שלא ננקטו בלב שלם לא הצליחו למנוע את

3 Jeffrey Herf, "A Comparative Perspective on Antisemitism, Radical Antisemitism in the Holocaust and American White Racism", *The Journal of Genocide Research* 600-9, 4 (December 2007), pp. 575

4 לכך, ולהרבה מעבר לכך, ראו: David Blight, *Race and Reunion: The Civil War in American Memory*, Cambridge, MA: Harvard University Press (2002)

5 אני מפתח טיעון זה בספר: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Cambridge, MA.: Belknap Press (2006)

מתקפות היהודים על הנצרות ועל גרמניה, חיוני למצוא כעת "פתרון סופי", וזה חייב להיות, מעצם הגדרתו, מדיניות של רצח המוני. ומאחר שהמנהיגות הנאצית האמינה וחזרה והצהירה בפומבי כי היהודים חברים בקנוניה בינלאומית רבת עוצמה, הנחושה לרצוח גרמנים, הרי רצח המוני יהיה התגובה המספקת היחידה על סכנה זדונית זו. יתרה מזו, וחשוב ביותר, טבעו הבינלאומי והעולמי של אויב יהודי זה מחייב שגם "הפתרון הסופי לשאלה היהודית" יהיה עולמי לא פחות בטבעו. הפתרון הסופי באירופה יהיה רק השלב הראשון ברצח עם כלל עולמי, שיכוון כלפי כל יהודי בעולם. התעמולה והמדיניות הנאציות, שכוונו כלפי יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון, דיברו באופן מפורש להחריד על כוונותיהן "להרוג את היהודים", אם יצליחו כוחותיה המזוינים של גרמניה הנאצית להביס את בעלות הברית באזור זה.⁶

החזון של עולם - לא רק גרמניה או אירופה, אלא עולם פשוטו כמשמעו - בלא יהודים היה יחידאי לשואה. דוגמאות אחרות לרצח המוני, לפני השואה ואחריה, שאבו את השראתן משנאות מקומיות לזניהן. טורקים וארמנים, בני הוטו וטוטסי, סרבים ובוסנים מוסלמים, מתיישבים אמריקנים לבנים ואינדיאנים, הממשלה המוסלמית בסודאן והנוצרים האפריקנים בדרפור, והזוועות הבלגיות בקונגו - כולן שאבו את השראתן משנאות ומנסיבות מקומיות. השאיפה בכל הדוגמאות הללו הייתה להשמיד קבוצה אתנית, דתית או גזעית, בשלמותה או בחלקה, במיקום גיאוגרפי מסוים. אף לאחד מהמקרים הללו, ככל הידוע לי, לא נלוו טיעונים על כך שקבוצת הקרבנות היא כוח עולמי משמעותי, שיש לרצוח כל אחד מחבריו, בכל מקום שהוא. הרשימות המפורסמות של ועידת ואנזה, שכללו מספר קטן של יהודים שיש להרוג במדינות מסוימות, היו אות לבאות, לאשר היה קורה לו היו הנאצים מנצחים במלחמת העולם השנייה. טיהור אתני שביקש ליצור גרמניה, סרביה או רואנדה נקיות מיהודים, מוסלמים או בני טוטסי, לא היה מלווה בקביעות אידיאולוגיות שעל פיהן רציתיה של קבוצת הקרבנות תבער את הרוע מהעולם כולו. וזו בדיוק הטענה שהשמיעו הנאצים. הם קראו ליהודים, הלכה למעשה, "האויב העולמי" שאותו יביסו ב"מאבק עולמי". השוואת השואה לדוגמאות האחרות הללו של רצח המוני ממחישה את ההבדלים בין השאיפות העולמיות של הנאצים למקומיות של מקרים אחרים.

סחר העבדים באוקיינוס האטלנטי היה פשע נגד האנושות שנמשך על פני ארבע מאות שנים. בזמן הזה, מעריכים היסטוריונים, מתו בין שני מיליון לארבעה מיליון אפריקנים במהלך ההפלגה לעברו השני של האוקיינוס. אין ספק שתוצאת השעבוד, ולאחריה העבדות עצמה, הביאו למותם של מיליונים. אבל תכלית השעבוד לא הייתה רצח העבד, אלא השימוש השרירותי והלא צודק ביכולת העבודה שלו. רצח המוני של עבדים היה נוגד את תכלית השעבוד. השעבוד היה המדיניות ההגיונית שהולידו האמונות הגזעניות הלבנות בנוגע לשחורים. הגזענות הלבנה הגדירה את

6 לכך ראו: Jeffrey Herf, *Nazi Propaganda for the Arab World*, New Haven: Yale University Press (2009, 2010); וכן: Martin Cüppers and Klaus Michael Mallman, *Nazi Palestine: The Plans for the Extermination of the Jews of Palestine* (trans. Krista Smith). New York: Enigma Books (2010).

השחורים כנחותים מבחינה אינטלקטואלית, ולפיכך כשירים רק לעבודה גופנית קשה. בעוד בעלי מטעים השתמשו בכוח כדי לדכא ניסיונות מרידה של עבדים, האידיאולוגיה של הדרום, שדגל בעבדות, לא הציגה אפריקנים-אמריקנים כלל כחלק מקבוצה בינלאומית מסוכנת, שגמרה אומר להשמיד את האמריקנים הלבנים. בדיוק כשם ששעבוד ולאחריו כפיית אזרחות מדרגה נחותה, ולא רצה עם, היו התוצאות ההגיוניות של האידיאולוגיה הגזענית הלבנה, כך היו מחנות המוות ויחידות ההשמדה הניידות של ה"ס"ס, התוצאה ההגיונית של האנטישמיות הרדיקלית של הנאצים. שעבודם של אפריקנים בידי אירופים ואמריקנים היה תועבה מוסרית, עוול בוטה ופשע נגד האנושות, שנמשך כמה מאות שנים, שבסופו מצאו עצמם מיליוני אפריקנים-אמריקנים מתקיימים בארצות הברית כמעמד נחות ומופרד מן הלבנים. הנאצים, עד 1945, הספיקו לרצוח יותר משני שלישים מיהודי אירופה. לסיכום, מה שמבדיל את השואה מאפיזודות אחרות של רצח המוני ורצח עם הוא העובדה שרק היא הונעה מאנטישמיות בצורתה הקיצונית ביותר, בעוד האפיזודות האחרות הונעו מאידיאולוגיות שהיו קשורות יותר בנסיבות מקומיות, ואשר לא ניהנו בהדיה התרבותיים הרחבים של האנטישמיות. האנטישמיות היא אחת המסורות התרבותיות המשמעותיות בהיסטוריה האירופית, הן בצורתה הנוצרית המסורתית והן בתיאוריות הקבוצה החילוניות שהופיעו מאז המאה התשע עשרה. לפיכך הפרספקטיבה ההשוואתית הרלוונטית אינה רק, או אפילו בעיקר, ההשוואה בין השואה לאפיזודות אחרות של רצח המוני, אלא בין שנאת היהודים בצורתה הנאצית לבין צורות מודרניות, אסלאמיסטיות בעיקרן, של שנאת יהודים. סוג אחרון זה נטוע במקורות תרבותיים ודתיים אחרים, אבל כמו ההקצנה של המוטיבים הנוצריים בהתנסות הנאצית, גם הקצנת האסלאם והפיכתו לאידיאולוגיה האסלאמיסטית, העניקה לשנאת היהודים כוח ותפוצה זמן רב אחרי שהנאציזם הובס והופרך. שנאת היהודים האסלאמיסטית אינה זהה לשנאה שהולידה את השואה באירופה, אבל היא מצוידת בחסידים ובסנגורים המדברים שוב, ובגלוי, על הרג היהודים. לנוכח האיומים הגלויים ברצח המוני והכחשת השואה המגיעים בייחוד מממשלת איראן, לא זה הזמן לזנוח את השימוש בשיטה ההיסטורית ההשוואתית. הצבת השואה בהקשר השוואתי בימינו שלנו קוראת לבדוק מה חדש ומה ישן בתולדות האנטישמיות, הן באירופה והן במזרח התיכון ובאיראן.⁷ כך, תיאוריות הקבוצה והאיומים הגלויים ברצח, שהם חלק מעברה של אירופה, נותרים חלק מההיסטוריה בת זמננו. הם אינם זהים בכול לאלה שנשמעו בגרמניה ובאמצע המאה העשרים באירופה, אבל מצד אחר הם גם אינם חדשניים לגמרי – זו מזיגה של ישן עם חדש. העבר האירופי של האנטישמיות הרדיקלית וההווה האסלאמיסטי שלה הופכים אותה לסכנה מובהקת, ולמרבית הטרגדיה עדיין נוכחת מאוד.

תרגמה מאנגלית: עדי גינצבורג-הירש

7 לסקירה נרחבת ראו: Robert Wistrich, *A Lethal Obsession: Anti-Semitism from Antiquity to the Global Jihad*, New York: Random House (2010).

בין "שואה" ל"ג'נוסייד"

מבוא

פגיעה בזכויות האדם ואדישות לסבלו של האחר מסכנות את עצם קיומה של החברה האנושית. השואה היא קרוב לוודאי שיאה של פגיעה מעין זו, אם לא הכשל המוסרי הגדול ביותר שידע המין האנושי מעודו. ההתמודדות עם נושא זה – על הקשריו הכלליים והיהודיים הספציפיים – עשויה לתרום להבנת חשיבותם של ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים, ואולי אף לעזור בבניית כלים לשיפוט מוסרי ולאחריות אזרחית. מאמר זה עוסק בעיקר בהקשר הישראלי של היחסים שבין שואה לג'נוסייד ונכתב מפרספקטיבה ישראלית, מתוך הכרה במשמעות המיוחדת של יחס החברה הישראלית ומוסדותיה לסוגיות אלו.

עמים, זרמים ותנועות אידיאולוגיות מנסים לשמר בויכרונם הקולקטיבי מאורעות היסטוריים, בעיקר את המשמעותיים שבהם, ולהפיק מהם לקחים. אני מבקש לשאול על הדרכים להעברת המסרים הקשורים בשואה (ובג'נוסייד) לדורות שלאחריה – למי שחיים בעולם שבו התרחשו (עוד לפני) ומתרחשים (גם אחריה) מעשי זוועה של רצה עם.

לחינוך תפקיד חשוב ביותר בהנצחת אירועים היסטוריים בזיכרון הקיבוצי של קבוצות ספציפיות, ואף בזיכרון הקיבוצי של העולם כולו. אחת ממטרותיו המשמעותיות ביותר היא העברת הזיכרון הלאומי-הקיבוצי לדור הבא, מטרה אשר נודעת לה השפעה רבה על השאלה המכרעת, אם מאורע היסטורי ייזכר בעתיד, איך ועד כמה ייזכר. אנחנו נושאים באחריות קיבוצית למה שיקרה לשואה ולמקרי ג'נוסייד של עמים אחרים בזיכרון ההיסטורי ובתודעה ההיסטורית של החברה הישראלית, ובמידה מסוימת אף בתודעה ההיסטורית העולמית.

במדינת ישראל – מדינתו של עם שהיה קרבן השואה – נודעת חשיבות מיוחדת למאבק על ההכרה במקרי רצה עם שקרו לעמים אחרים ועל זכירתם. מכיוון שלשואה תפקיד חשוב כל כך בזהות היהודית, בחינוך ובזיכרון בישראל, הדרך שבה מלמדים בישראל את השואה ומעשי ג'נוסייד אחרים מושפעת כמובן מן התפיסה שמטפחים בישראל, בדבר ייחודיותה של השואה בהיסטוריה העולמית.¹ במשך שנים טיפחנו את הטיעון בדבר ייחודיותה של השואה, שהוא לגיטימי כשלעצמו, בלי לרדת למשמעויות של טיעון זה.

1 יאיר אורון, **מכאוב הדעת: סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה (2003), עוסק בסוגיות אלה בהרחבה. הספר הופיע גם במהדורות באנגלית, בגרמנית וברוסית.

בה בעת עלינו לזכור שאמנם מקרים של השמדת המונים התרחשו לכל אורך תולדות האנושות, אך יש הגורסים שבמאה העשרים בוצעו יותר מעשי ג'נוסייד מאשר בכל מאה אחרת בהיסטוריה האנושית, ובשל כך מגדירים אותה "מאת הג'נוסייד" או "מאת האלימות". לנו, כיהודים וכישראלים, צריך להיות עניין מיוחד בסוגיה זו, ובכללה בהיבטים המחקריים וההוראתיים שלה. אני מבקש להתמקד בבעיות הערכיות שהנושא מעלה, בלקחים שאפשר להפיק ממנו ובהתייחסות שלנו – החברה הישראלית בכלל ומערכת החינוך בפרט – למקרי ג'נוסייד של עמים אחרים.

מתודולוגיה ומינוח

ב־9 בדצמבר 1948 התקבלה בעצרת הכללית של ארגון האומות המאוחדות, על רקע פשעי הנאצים, ובכללם בראש ובראשונה השמדת היהודים, "אמנה למניעת פשעי ג'נוסייד ולענישת מבצעיו". כך מוגדר מעשה הג'נוסייד באמנה זו: "אחד המעשים המפורטים להלן, שנעשה ככוונה להשמיד השמדה גמורה או חלקית קבוצה לאומית, אתנית, גזעית או דתית, באשר היא קבוצה כזו". המעשים הם: הריגת בני אדם; גרימת נזק חמור, בגוף או בנפש; העמדת הקבוצה ככוונה תחילה בתנאי חיים שיש בהם כדי להביא לידי השמדה פיזית; אמצעים שכוונתם למנוע את הילודה; העברת ילדי הקבוצה לקבוצה אחרת בדרך של כפייה.

בין החוקרים יש מחלוקת טרמינולוגית מתמדת, לעתים חריפה ביותר, בעלת משמעויות עקרוניות רבות, בשאלת ההבדל בין "שואה" לבין "ג'נוסייד". יש המבדילים לחלוטין בין שני המונחים ומבקשים להבחין בין כל "השמדת עם" שהיא לבין "השואה", שהיא התרחשות ייחודית ויוצאת דופן בהיסטוריה האנושית כולה. על פי גישה זו, מעשה של ג'נוסייד הוא מעין רכיב של השואה, אך השואה היא סוג של פשע בפני עצמו, מקיף, טוטלי ורחב יותר מג'נוסייד. לעומת מי שנוטים להדגיש ולהבליט את הייחודיות והבלעדיות של השואה, יש חוקרים לא מעטים – ובכללם יהודים, רובם מתוך לישראל, אך כמה מהם גם בארץ – שמייחסים את השואה לקטגוריה הכללית של מעשי ג'נוסייד, בין מתוך הדגשת ייחודה ובין בלא הדגשתה. חלקם טוענים כי כך או אחרת, לכל אירוע של רצח עם ייחודיות משלו.

היסטוריונים, פוליטיקאים ואנשי משפט חלוקים ביניהם גם באשר להחלתו בפועל של המונח ג'נוסייד על כמה ממעשי הרצח ההמוני שהתרחשו במאה העשרים, ובכללם מקרי רצח פנים-מדינתיים על רקע פוליטי, מן הסוג שביצע סטלין בברית המועצות או כאלה שהתרחשו בסין ובקמבודיה. מחלוקות מעין אלה עוררו, בין השאר, את ההצעה להשתמש במונחים נוספים או במושגים חלופיים כגון "פוליטיסייד" (politicide), כשמדובר ברצח עם בהקשר פוליטי, "אתנוסייד" (ethnocide) המתורגם בהכללה לרצח עם על רקע תרבותי או "רצח תרבות", ובמונח הרחב "דמוסייד" (democide) (דמוס ביוונית: אוכלוסייה, עם) הכולל בהוראתו גם "ג'נוסייד", גם "פוליטיסייד" וגם "אתנוסייד".

מעבר לכל ההגדרות והמחלוקות הסמנטיות, ברור שכל השמדת עם היא מעשה פשע מרחיק לכת, שבו בני אדם רוצחים בני אדם אחרים רק בשל השתייכותם לקבוצה לאומית, אתנית, גזעית או דתית מסוימת, בלא קשר לאשמה אינדיווידואלית. כך, בגרמניה הנאצית נרצחו היהודים בגלל גזעם, הארמנים באימפריה העות'מנית נרצחו בגלל לאומיותם הנפרדת (ונבדלותם הדתית), והטוטסי ברואנדה נרצחו על ידי ההוטו, בני עמם, בשל שיוכם האתני השונה. חשוב להדגיש: אלה הם בני אדם שנרצחים על ידי בני אדם אחרים, המוציאים את הקרבנות מחוץ לעולם המחויבויות האנושיות (universe of obligation).

מבחינתם של הקרבנות ויקיריהם, אין כל הבדל אם נגזר עליהם להירצח משום שהשתייכו בעיני מחולל הרצח לקבוצה גזעית, או משום שנמנו עם מיעוט לאומי או מעמד חברתי שנגזר דינו להשמדה. לפיכך ההתנגדות למעשי הג'נוסייד חייבת להיות מוחלטת ואין לעשות בה שום רלטיביזציה, משום שהיא "פחות" או "פחות כביכול" מהשואה.

ישראל – בין שואה לג'נוסייד

ממשלת ישראל חתמה על "האמנה למניעת פשעי ג'נוסייד ולענישת מבצעיו", שעל בסיס עקרונותיה חקקה בשנת 1950 את חוק הכנסת בדבר מניעתו וענישתו של הפשע השמדת עם, תש"י-1950. בדיון בכנסת ביקרו חברי כנסת את ההיבטים המעורפלים של אמנת האו"ם, אך הדגישו את חשיבות העובדה שישראל תחוקק חוק ספציפי זה בנושא הג'נוסייד ותאשרר את אמנת האו"ם. בדיונים דובר על משמעותם החינוכית של החוק והאמנה, על הצורך ללמדם בבתי הספר ועל חשיבותו של החינוך כגורם במניעת פשע הג'נוסייד בעתיד.

המציאות, לעומת זאת, שונה – שמו של "אבי" האמנה, רפאל למקין, אינו מוכר כלל בישראל, האמנה אינה נלמדת ואינה מוכרת בישראל ורבים מאוד מהסטודנטים לא שמעו את המושג ג'נוסייד ורובם המכריע גם אינם מכירים מעשי ג'נוסייד ספציפיים. אני מבקש לשאול, בנימה ביקורתית, מדוע פני הדברים הם כאלה? אני מבקש גם לשאול אם, ולמה, אי-אפשר להחיל את המונח ג'נוסייד גם על המקרה היהודי, ולומר לחלופין "השואה היהודית" בצד "הג'נוסייד היהודי", כמו "הג'נוסייד הארמני" או "הג'נוסייד הצועני". יש הסבורים ששימוש במונח "הג'נוסייד היהודי" יוצר פירוט במעמדה של השואה. אני אישית נוטה לומר "הג'נוסייד הארמני", ולא "השואה הארמנית", אבל לגיטימי בעיניי שחוקרים, ויש כאלה, ישתמשו בו-בזמן במונח "השואה הארמנית" לצד המונח "הג'נוסייד הארמני". אני נמנע מלומר "השואה הארמנית" משום שאני מודע לרגישות הרבה שהנושא מעורר בקרב יהודים. לחלק מאתנו (היהודים) מאפשר הוויכוח הטרימינולוגי על המושגים להימנע מהתמודדות עם שאלות מהותיות, מוסריות ועקרוניות הקשורות להתנהגותנו ויחסנו שלנו לג'נוסייד של עמים אחרים ולסבלם, כגון הכחשת הג'נוסייד הארמני על ידי ישראל.

לפני שנים מספר, בהרצאה בניו יורק, שאל אותי ארמני שנכח בקהל מדוע אני משתמש במונח "השואה היהודית" (Holocaust), ולעומת זאת אני משתמש במונח

"הג'נוסייד הארמני", ובנימה ביקורתית הוסיף "האם לכם (היהודים) יש מונופול על המונח 'שואה'?" לאחר זמן מה קיבלתי ממנו תצלום של כתבה מה"ניו יורק טיימס" (New York Times, 10.9.1895) הנושאת את הכותרת "Another Armenian Holocaust", שכותרת המשנה שלה היא "חמישה כפרים נשרפו וחמשת אלפים אנשים הפכו לחסרי בית" (Five Villages Burned, Five Thousand Persons Made Homeless). הידיעה מספרת על מעשי טבח חדשים שביצעו אלף חיילים טורקים באזור ארזיניאן (Erzinian); אנשים, נשים וילדים עונו וארבעה מזורים הותקפו. מדובר כאן באחד ממעשי הטבח שנעשו בארמנים בתקופת עבדול חמיד השני, בשנים 1896-1904, שבהם נרצחו על פי הערכות שונות כמאתיים אלף עד שלוש מאות אלף ארמנים, עוד לפני הג'נוסייד עצמו. ישנן דוגמאות נוספות לשימוש במונח "השואה הארמנית" הן לפני השואה והן אחריה.

השואה היא אחד מכלי המחקר של המדע. השואה היסטורית אין משמעה שגוזרים גזרה שווה בין שני אירועים או יותר, או שמתשטשים את ההבדלים ביניהם. היפוכו של דבר: השואה פירושה בידודם ואיתורם של הצדדים השווים כדי לעמוד על המבדיל ביניהם. אם אין משווים את השואה למעשי ג'נוסייד אחרים, אי־אפשר לטעון לייחודיותה. רק לאחר שמשווים מתברר שהשואה אינה זהה להשמדות עם אחרות. החברה הישראלית הבליטה את ייחודיותה, לעתים בלי שערכה את ההשוואה ובלי שהכירה את מעשי הג'נוסייד האחרים. יש לזכור, מקרים דומים אינם מקרים זהים. אנלוגיה איננה זהות.

כך, למשל, החלוקה הקלאסית של האוכלוסיות בעת התרחשות ג'נוסייד למחוללים, קרבנות והצד השלישי, תקפה לדעתי בה במידה בעניין הג'נוסייד הארמני או הג'נוסייד הרואנדי או השואה.

הממד ההשוואתי יכול לסייע בהשיפת היבטים חדשים ותובנות חדשות על השואה, שהמחקר הפרטיקולרי אינו יכול לחשפן. דוגמה אחת נוספת: תופעת "הדור השלישי" קיימת הן בחברה הארמנית והן בחברה היהודית. השואה ביניהן יכולה לתרום ממד נוסף למחקר העוסק בדור השלישי.

בשואה מעורבים מרכיבים ומאפיינים היסטוריים ייחודיים כמו, יש להבהיר, בכל אירוע היסטורי. יש לבחון אותם באמצעות הבחנות היסטוריות, במסגרות הקונספטואליות ובהגדרת הקטגוריות הנוגעות לשואה, ולדון באפשרות (ולדעת) הצורך והחובה) להשוותה למקרי רצח עם אחרים. למשימה זו נודעת חשיבות עצומה מנקודת ראות מדעית. אך לטענתי, בבואנו לעסוק בקטגוריה של רצח עם, עלינו לשאול את עצמנו מה מיוחד לכל רצח עם באשר הוא. לכל רצח עם מרכיבים ומאפיינים היסטוריים ייחודיים משלו, והשלכות מוסריות משלו.

כשדנים בייחודיותה של השואה, צריך לציין את הטוטליות, את כוונתם של הרוצחים להשמיד עם שלם - את כל היהודים שיכלו להניח עליהם את ידם - את האידיאולוגיה הגזענית ואת התיאוריה הקונספטואלית. הדבר נכון גם בעניין השאלה כיצד בוצע פשע נורא זה - תעשיית המוות. אפשר לנתח סוגיות אלה גם באמצעות שלושה מאפיינים היסטוריים: מטרת ההשמדה, שהייתה

קיצונית בכל קנה מידה; ביצועם השיטתי, "המדעי", של תהליכי ההשמדה, אשר אינו משתווה לשום אירוע בהיסטוריה האנושית; והתוצאה האימה - שישה מיליון נספים, ובתוכם יותר ממיליון ילדים. השואה, לדעתי, צריכה להיות מרכיב בעל מאפיינים ייחודיים בקטגוריה של הג'נוסייד, ולא מחוצה לה. יש לכך משמעות מחקרית, ונוספת עליה גם משמעות ערכית ומוסרית רבה. לדעתי, בצד הדגשת המאפיינים הייחודיים של השואה יש להצביע גם על הדומה, על בר ההשוואה, על האנלוגי וגם על מעורר האסוציאציות. קווי השוואה וקווי דמיון אינם הופכים את הדברים לזהים - נהפוך הוא, הם יכולים לסייע דווקא בהגדרת הייחודי והשונה. יתרה מזו, לטענה בדבר הייחודיות יש משמעות רק אם מבחינים בדומה ובשונה.

קשיים בהוראת הג'נוסייד בישראל

ראוי שמורים ותלמידים ברמות הלימוד למיניהן ישאלו את עצמם לפחות שתי שאלות מפתח, הנראות אולי מובנות מאליהן, בטרם יתחילו לעסוק בתופעת הג'נוסייד, ולדעתי גם בטרם נתחיל אנחנו ללמד את השואה (דבר שאיננו קורה בישראל, שם הוראת השואה מתקבלת לרוב כמובנת מאליה):

1. מדוע אנחנו מלמדים או לומדים את השואה? מדוע אנחנו מלמדים או איננו מלמדים את הג'נוסייד?
2. מה צריכים להיות היעדים הלימודיים העיקריים שלנו כאשר אנו מלמדים או לומדים את הנושא?

בנושא הוראת הג'נוסייד אפשר להבחין בארץ בשתי גישות עיקריות: הראשונה גורסת כי אין ללמד נושא זה כלל, ויש להתרכז בהוראת השואה בלבד; השנייה סוברת כי אמנם יש ללמוד את הנושא, אך מתוך הפרדה מוחלטת בינו לבין השואה. בפועל לא הייתה עד כה כמעט כל התייחסות לתופעת הג'נוסייד, בתכניות הלימוד בארץ, ובכלל זה במסגרות אקדמיות, להוציא הקורסים האקדמיים הנלמדים באוניברסיטה הפתוחה.²

אין תמה אפוא שמידת הבורות בארץ בכל האמור במקרי ג'נוסייד שאירעו לעמים אחרים גבוהה להחריד. כך, למשל, בסקר שנעשה בשנת 1996 בקרב יותר מ-800 סטודנטים תלמידי תואר ראשון בשבע אוניברסיטאות ומכללות, שבו

2 יאיר אורון, רגישות לסבל בעולם - השמדת עם במאה העשרים, תל אביב: מכללת סמינר הקיבוצים (1994). בנושא זה ראו גם אריה קיזל, היסטוריה משועבדת (ניתוח ביקורתי של תכניות לימודים וספרי לימוד בהיסטוריה כללית, 1948-2006), מכון מופ"ת (2008), הפרק: "השואה היא רק שלנו: העלמת רצח העם הארמני", עמ' 119-128. באוניברסיטה הפתוחה נלמדים בנושא הג'נוסייד שני קורסים הזוכים להתעניינות רבה.

התבקשו הנשאלים בין השאר להגדיר את מידת הידע שלהם על מקרי הג'נוסייד בארמנים ובצוענים, נמצא שהם אינם יודעים כמעט דבר על התרחשויות אלה.³ רוב מוחלט (86 אחוזים) של הנשאלים העידו על עצמם שאין להם ידע על כל אחד משני מקרי הג'נוסייד הללו. רמת בורות גבוהה מאוד מתגלית גם מבדיקות ועדויות שנעשו מאז בקרב סטודנטים, החושפות מציאות עגומה. סטודנטים רבים מאוד לא שמעו על המושג "ג'נוסייד"; הם אינם מסוגלים למסור כל מידע, ולו שטחי ביותר, על מקרי ג'נוסייד שקרו לעמים אחרים, לרבות אלה שהתרחשו בשנות התשעים של המאה העשרים; הם אינם יודעים שמלבד יהודים היו עוד קבוצות קרבנות שהצטוו על ידי הנאצים לענווד טלאי, ועוד מידע ראשוני כיוצא בזה. מותר אולי להעז לשאול אם אין בקרבנו אנשים וחוגים הרוצים שבני הנוער שלנו – תלמידי תיכון, מכללות ואוניברסיטאות – לא ידעו על מקרי ג'נוסייד אחרים?

רוב התלמידים בבתי הספר התיכוניים, ורוב הסטודנטים באוניברסיטאות, חושבים שהשואה היא תופעה ייחודית – גישה שאפשר בהחלט להבינה. מה שמזעזע הוא שבעצם הם אינם יודעים דבר על מקרי ג'נוסייד אחרים. הם אומרים שהשואה היא ייחודית בלי לחשוב כלל שמסקנה זו אפשרית רק לאחר שמשווים בין השואה למקרים אחרים. רבים בישראל אף דוחים את עצם רעיון ההשוואה.

בין שואה לג'נוסייד בהקשר של הזהות היהודית

החשיבות המיוחדת של השואה לנו (כיהודים) אינה קשורה דווקא לייחודיותה כרצח עם, השונה אכן באופיו מרצח עם אחר. חשיבותה המיוחדת נעוצה בהשתרשותה הבעייתית בתודעה ההיסטורית שלנו (כיהודים), שבה היא אמורה להיות מרכיב מכריע, שהרי מובן מאליו שהכרה או אי-הכרה בפשע, שבוצע כלפי אדם או קבוצה, היא תמיד גורם חשוב ביותר, ולרוב מרכזי, בתודעה האישית של הקרבן או הקרבנות ובהשקפת עולמם.⁴ מדוע אנו רוצים לזכור את השואה כייחודית? מדוע קשה לנו לקבל את העובדה שברואנדה, לדוגמה, שבה נרצחו במאה ימים בין שמונה מאות אלף למיליון בני אדם (ונראה שלעולם לא נדע בדיוק כמה!) התרחשה תופעה ייחודית? היה זה ככל הנראה הג'נוסייד המהיר ביותר בהיסטוריה האנושית, שבוצע באמצעים "פרימיטיביים" ולא ב"תעשיית מוות". בני אדם רצחו גם את בני משפחותיהם, שכניהם וקרוביהם – מה זה מלמד על טבע האדם?

נראה שמעבר להנמקות העובדתיות בדבר ייחודיות השואה, ברבדים שונים של החברה הישראלית פועלים נימים ושורשים עמוקים יותר, הקשורים לתחושת "אתה בחרתנו" ו"עם נבחר", להתבדלות, למסרים של "עם לכדד ישכון", של "העולם כולו נגדנו" ולטיפוח ההסתגרות וההתבדלות של חלקים לא קטנים בחברה מן העולם.

3 יאיר אורון (לא פורסם).

4 Jean-Michel Chaumont, *La Concurrence de Victimes – génocide, identité, reconnaissance*, Paris: La Découverte (1997), pp. 7-8

עלינו לדרוש מעצמנו תשובות לשאלות קשות: כיצד מתייחסים אנו לדרישתם הצודקת של קרבנות אחרים, התובעים כי הרוצחים או יורשיהם יכירו במעשי הפשע שביצעו? כיצד מתייחסים אנו לדרישתם שהעולם יכיר גם במעשי הג'נוסייד שנעשו להם? כיצד מתייחסים אנו לדרישתם, שאנו עצמנו (מדינת ישראל) נכיר במעשי הפשע שנעשו להם? דוגמה אקטואלית לכך היא התשובה שעלינו לספק לטענה – שאינה חסרת בסיס – שמדינת ישראל מסייעת לטורקים, בין בעקיפין ובין במישרין, במאמציהם להכחיש את עובדת התרחשותו של הג'נוסייד שביצעו בארמנים.⁵

ברור לחלוטין שמידת הידע של צעיר ישראלי על השואה אמורה להיות רבה יותר ממידת הידע שלו על אסונות שקרו לעמים אחרים; השואה קרתה לנו, אבל האם מהיותנו עם של ניצולי השמדה, שהשואה תופסת מקום מרכזי כל כך בזהותו הלאומית, איננו אמורים להיות רגישים יותר לאסונותיהם של עמים אחרים?

שוויון הערך של חיי אדם

אני מאמין שיש לפתח בצעירים הישראלים רגישות רבה יותר לסבלם של אחרים, ושיש לחזק בקרבם ערכים הומניסטיים אוניברסליים, שלהערכתו הם מושרשים עמוק במיטב המסורת היהודית.

השואה, כאמור, היא מרכיב חשוב ומרכזי בזהות היהודית. עם זאת, אני סבור שישראל צריכה לנסות ולשאוף למציאת איזון הולם יותר בין הלקחים הציוניים, היהודיים והאוניברסליים של השואה. גם בעת הוראת השואה והנחלת זכרה לדורות הבאים, הגישה הבסיסית צריכה להיות שערך חיי אדם אחד הוא לכל בני האדם – יהודים, צוענים, ארמנים ופלסטינים. הדרך להגיע אל מטרה זו היא באמצעות שילוב של עקרונות בסיסיים, שעל פניהם נראים סותרים זה את זה: מצד אחד, ההגשת המאפיינים ההיסטוריים הייחודיים של השואה וההגשת ייחודה לנו כיהודים; ומן הצד האחר, הזדהות עם אסונות של אחרים, ועם מעשי ג'נוסייד אחרים בהיסטוריה. אין סתירה בין שתי הגישות האלה; להפך, יש ביניהן התאמה, והן משלימות זו את זו, באינטגרציה בין הייחודי לבין האוניברסלי.

מוטלת עלינו אחריות קיבוצית כלפי האופן שבו יקובעו השואה ומעשי ג'נוסייד אחרים בזיכרון ההיסטורי של אנשים צעירים ובמודעותם ההיסטורית. כפי שציינתי לעיל, הדבר היה יכול להיות פשוט; להיאבק בכל מקרה של רצח עם בעתיד כדי שהדבר לא יישנה, "לא עוד" משמעו ללמד את הנושא, אף שמוכן שלא די בהוראה בלבד.

כישוראים, עלינו לפעול למציאת איזון הולם בין הלקחים הציוניים, היהודיים והאוניברסליים של השואה, וזאת תוך אימוץ הגישה הבסיסית של שוויון ערכם של

5 יאיר אורון, הכחשה – ישראל ורצח העם הארמני, כפר סבא: מבע (2005). שם המהדורה האנגלית: Yair Auron, *The Banality of Denial, Israel and the Armenian Genocide*, New Brunswick: Transaction Publications (2005).

חיי האדם. חשוב להדגיש שוב: הכוונה היא להתייחסות למאפיינייה הייחודיים של הטרגדיה של היהודים בשואה, מצד אחד, ולהתייחסות מושכלת ואמפתית לטרגדיות שעברו על עמים אחרים כקרבנות של ג'נוסייד, מצד אחר. שתי התייחסויות אלה אינן סותרות, אלא משלימות זו את זו ומעצימות הן את זיכרון השואה והן את הרגישות לסבל של עם, כל עם, שהיה קרבן לג'נוסייד.

העולם הכיר במידה נרחבת בשואת היהודים הן כטרגדיה יהודית והן כטרגדיה אנושית כללית, אשר הותירה את רישומה על האנושות כולה. זהו הכישלון המוסרי הגדול ביותר שידעה האנושות אי-פעם. עם זאת, עלינו להמשיך ולהיאבק בהכחשת השואה. ואולם אף שמדינת ישראל אמנם ממשיכה להיאבק בהכחשת השואה, היא משתתפת בהכחשת הרצח של עם אחר. סביר מאוד להניח שבעתיד יפגע הדבר במאבק בהכחשת השואה. אפשר לראות בגישה זו כישלון מוסרי. יש לזכור שלטענות מוסריות נודעת השפעה רק אם הן עקיבות. לדעתי, הכחשת ג'נוסייד של עם אחר על ידי ישראל פוגעת לא רק בקרבנות שאסונם מוכחש; היא פוגעת גם בזכרה ובמורשתה של השואה.

אני סבור שבהשוואה לעמים אחרים, ישראלים אמורים לנהוג כמי שיש להם אמות מידה מחמירות יותר בכל הנוגע לסוגיות מוסריות, בשל היותנו – אם להכליל – ניצולי שואה ובשל המורשת והמסורת היהודית. לא כל היהודים מקבלים השקפה זו. לצערי, אנו היהודים-הישראלים נכשלנו בשמירה על אמות מידה מוסריות גבוהות (גם בגישתנו כלפי מעשי ג'נוסייד כגון אלה שבוצעו בראונדה וביוגוסלביה לשעבר והאתנוסייד בטיבט). בטווח הארוך עלולה להיות לכישלון זה – אם לא יחול שינוי יסודי ביחסנו לאסונותיהם של אחרים – השפעה רבה על מדינת ישראל ועל המאבק על זיכרון השואה בחברה האנושית.

עלינו ללמד את השואה, עלינו ללמד גם את הג'נוסייד ועלינו להתמודד גם התמודדות חינוכית עמוקה ויסודית עם תופעת הגזענות על ביטוייה הכלליים, האוניברסליים, ועל ביטוייה הייחודיים, הפרטיקולריים, כפי שהם נפוצים בחברה הישראלית.

הכרת מקרים אחרים של רצח עם אינה פוגעת במשמעות השואה, וגם לא במאפיינייה הייחודיים. היא מעצימה את תחושת האקטואליות שבסכנת התרחשותה של שואה נוספת – סביר להניח שאם תתרחש, לא יהיה זה באותה צורה ולא באותו מקום, ולא על ידי אותם מחוללים, וגם קבוצת הקרבנות תהיה קרוב לוודאי שונה. ג'נוסייד יכול להתרחש, והוא התרחש ומתרחש (ראונדה, יוגוסלביה לשעבר, דארפור) גם בשנות התשעים והאלפיים ולא רק בימים עברו ובמקומות אחרים, כביכול רחוקים ומשונים.

נראה גם שלצעירים יהודים-ישראלים, או לפחות לחלקם, יש היום רצון לחרוג מעמדת הקרבן הקלאסית שטופחה בישראל, ואשר לעתים נעשה בה גם שימוש מניפולטיבי, ולאמץ, במקביל אליה או במקומה, עמדה חזקה יותר של צד שלישי מעורב, שיכול לסייע לאחר החלש והנזקק. הוראת השואה והג'נוסייד יכולה לתרום תרומה של ממש להבנת התופעה, תנאי הכרחי, אם כי כמובן לא תנאי מספיק, בניסיונות למנוע ג'נוסייד, או לפחות לצמצם את מעשי הג'נוסייד.

האם השואה היא אירוע ייחודי וחסר תקדים? על הפוליטיקה של השואה ורצח עם

בישראל, בארצות הברית ובמרבית העולם המערבי מפרשים את השואה כאירוע היסטורי ייחודי וחסר תקדים, שאי-אפשר ואסור להשוותו לשום מקרה אחר של רצח עם. גרמניה, ארצם של צאצאי המרצחים, דבקה בעיקרון זה בעיקשות מיוחדת – מסיבות מובנות מאליהן.

הטענה שהשואה היא מיוחדת במינה – רצח העם הפרדיגמטי היחיד או החשוב ביותר הראוי להנצחה עולמית מוסדית – קיבלה גושפנקה בינלאומית כשב-21 בנובמבר 2005 הכריזה העצרת הכללית של האו"ם על 27 בינואר "יום הזיכרון הבינלאומי להנצחת קרבנות השואה"¹.

החלטה זו הייתה שיאו של מאמץ, שנמשך כשלושים שנה, להקים מוסד בינלאומי לחינוך, הנצחה ומחקר בנושא השואה. התאריך שנבחר לכך – יום שחרור אושוויץ – נבחר קודם לכן, ב-1996, על ידי הפרלמנט הפדרלי הגרמני, כיום הנצחה לקרבנות הנציונל-סוציאליזם. יום הזיכרון, שאותו יזם נשיא גרמניה אז, רומן הרצוג (Herzog), החל להיקרא עד מהרה בקרב הציבור הרחב בשם "יום הזיכרון לשואה". אבל לא רבים תפסו את משמעותו של שינוי טרמינולוגי זה – שהפך יום שנועד להנציח את כל קרבנות הפשעים נגד האנושות שביצעו הנאצים, ליום המנציח באופן מיוחד את הקרבנות היהודים של תכנית הג'נוסייד הנאצית. לשינוי זה נודעו השפעות חשובות על תרבות הזיכרון הציבורי בגרמניה ובעולם, אף שהחלטת האו"ם נוגעת במפורש להצהרה האוניברסלית על זכויות האדם משנת 1948, ולאמנה בדבר מניעתו וענישתו של הפשע השמדת-עם. אבל למעשה, גישה זו, בדומה לקביעתה של החלטת האו"ם כי אחת ממטרותיה היא "הכוונה למנוע מקרי רצח עם בעתיד", אינה אלא מס שפתיים, או משאלת לב. הפרות חמורות של זכויות האדם ומדיניות של טרום רצח עם הנקטות על ידי ממשלות לאומיות, עדיין נחשבות בעיני הקהילה הבינלאומית ל"עניינים פנימיים". המניעים שביסוד התערבויות בנעשה במשטרים כאלה, כשהן קורות, אינם האמנות הבינלאומיות הללו או אמות מידה מוסריות, אלא אינטרסים פוליטיים או כלכליים של המדינות המערבות.

צעדים מקדימים ונחרצים לייסודו של יום הזיכרון העולמי לשואה נעשו בשטוקהולם במאי 1998, כשטוני בלייר, ביל קלינטון וראש ממשלת שוודיה ירן

A/RES/60/7; *The Holocaust and the United Nations Outreach Program* 1
.*Discussion Papers Journal*, New York: United Nations (2009)

פרשון (Persson), הקימו כוח משימה בינלאומי לשיתוף פעולה בלימוד השואה, הנצחתה ומחקרה (ITF – Task Force for International Cooperation on Holocaust Education Remembrance and Research). בכך סייע להם ההיסטוריון יהודה באואר ממוסד "יד ושם", ששימש כיועץ "עצמאי" לקבוצה. כנס וושינגטון לנכסים מתקופת השואה, שהתקיים בדצמבר 1998, התמקד בצורך הדחוף לכך שהקהילה הבינלאומית תידרש ל"סוגיות שהוזנחו זה מכבר בעניין נכסים מתקופת השואה" וכן תרחיב "ותחזק את המשמעות ההיסטורית והלקחים בני הקיימא של השואה, ותיאבק בהכחשתה".

ברם, בכנס הבינלאומי להוראת השואה שקיים מוסד "יד ושם" באוקטובר 1999, שאל ההיסטוריון הבריטי דיוויד סיורני (Cesarani), אם המאמצים למקד את תשומת הלב הציבורית בשואה אינם מזיקים למעשה, יותר משהם מועילים.

בינואר 2000 אירחה שוב שוודיה 48 מדינות, רובן מערביות, וארבעה ארגונים בינלאומיים – האומות המאוחדות, אונסק"ו, האיחוד האירופי והארגון לביטחון ושיתוף פעולה באירופה – שהתכנסו במסגרת הפורום הבינלאומי של שטוקהולם לכנס בנושא "השואה – לימודה, הנצחתה ומחקרה". הכנס הוליד את מה שכוונה לימים הצהרת שטוקהולם, שיוזמיה המרכזיים היו יהודה באואר ואלי ויזל. המדינות המשתתפות בכנס חתמו על מסמך שבו קיבלו, מרצון או לאחר הפעלת לחץ מוסרי, הגדרות כדלקמן:²

1. השואה מערערת מבחינה מהותית על יסודות הציביליזציה. לאופייה חסר התקדים של השואה תהיה תמיד משמעות אוניברסלית. אחרי חצי מאה היא עדיין קרובה דיה לאפשר לניצולים להעיד על הזוועות שאפפו את העם היהודי. סבלם הנורא של המיליונים הרבים של קרבנותיהם האחרים של הנאצים הותיר צלקת בל תימחה גם בכל רחבי אירופה.
2. היקפה העצום של השואה, שתוכננה ובוצעה על ידי הנאצים, צריך להיצרב לנצח בזיכרוננו הקולקטיבי...
3. האנושות עדיין נושאת את צלקותיהם של רצח עם, טיהור אתני, גזענות, אנטישמיות ושנאת זרים, ומשום כך הקהילה הבינלאומית חולקת אחריות כבדת משקל להיאבק ברעות הללו...

התמקדות בלבדית זאת בשואה, מבחינה אותה באופן חד־משמעי מכל מקרי הג'נוסייד האחרים בעבר, בהווה ובעתיד, ובייחוד ממדיניות הגזענות והג'נוסייד שנקטו הנאצים כלפי קבוצות אחרות של קרבנות. ההצהרה מציינת רק במעורפל

Regeringskansliet (ed.), *Stockholm International Forum on the Holocaust: A Conference on Education, Remembrance and Research*, Stockholm, Sweden (Jan. 26-28, 2000), Proceedings, p. 3

את "סבלם של מיליוני אחרים", בלי להזכיר מי היו הקרבנות הללו. עניין זה בעייתית מאוד מנקודת ראות היסטורית, פוליטית ובייחוד מוסרית וחינוכית. כוח המשימה לשיתוף פעולה בלימוד השואה, הנצחתה ומחקרה, שהוקם בכנס שטוקהולם, פעל בעיקר בערוצים דיפלומטיים, ולא ציבוריים. הוא עבד עם חוגים סגורים של מומחים כדי להשפיע, למשל, על מדיניות חינוך באמצעות שילוב של פרשנות השואה בתכניות לימודים, ספרי לימוד ותכניות כנסים.

הייחודיות של השואה כבר חדרה לספרי הלימוד. כך, למשל, היא מוסברת בהרחבה בספר לימוד דו-לשוני, בגרמנית ובצרפתית, המיועד לבתי ספר תיכוניים.³ הפרק המטפל בזיכרון מלחמת העולם השנייה ובחובה לזכור, מוקדש אך ורק ל"הנצחת השואה", כלומר רצח העם המכוון כלפי יהודים. הן הטקסט והן התמונות נוגעים אך ורק למצבות הזיכרון החדשות לשואה ברחבי העולם: ביד ושם ובפריז, בווינגטון ובברלין. אתר הזיכרון האותנטי היחיד שתמונתו כלולה בספר הוא אושוויץ, המיוצג באמצעות תצלום קטן וכיתוב המפקפק בפוליטיקת ההנצחה הפולנית. התצלום מזכיר, בחצי משפט, תערוכה בנושא "רצח העם של בני סינטי ורומה", המוצגת במוזיאון אושוויץ מאז 2001. אף שהספר מכסה את התקופה שמ-1814 עד 1945, רצח העם של הארמנים בשנים 1915-1917 אינו נזכר בו כלל. עניין זה תמוה במיוחד בהתחשב בכך שבצרפת מתגוררת הקהילה הארמנית הגולה הגדולה ביותר באירופה, שבשנת 2001 הכיר המחוקק הצרפתי רשמית ברצח עם זה, ושבצרפת קיימת מצבת זיכרון לרצח העם הארמני.

המדיניות של כוח המשימה

מעניין לבחון את המינוח שכוח המשימה הבינלאומי משתמש בו כדי לקדם את הייחודיות של השואה והמודעות אליה – מונחים כגון "כוח משימה", "משימה בשטח" ו"קבוצת עבודה לאסטרטגיה וליישום" הלקוחים מן הורגון הצבאי והמשטרתית. מן הראוי לשים לב לכך שהתרגום הגרמני ל"כוח משימה" הוא "Einsatzgruppe" או "Einsatzkommando" – מונחים בעייתיים בהקשרים אלה. בשנת 2000, מיד לאחר כנס שטוקהולם, הבהיר כוח המשימה במפורש, באתר האינטרנט שלו, מהי הגדרתו לשואה וכי כוונתו למנוע כל השוואות:

כשאנו מדברים על השואה אנו מדברים על דבר מה שאין לו כל תקדים בהיסטוריה האנושית. זהו השם המיוחד לתהליך וליישום של מוות המוני שהוחל על כל היהודים בלא יוצא מן הכלל באירופה

3 ראו: Guillaume Le Quintrec, and Peter Geiss (eds.), *Histoire/Geschichte, Europa und die Welt seit 1945*, Stuttgart, Leipzig: Ernst Klett Schulbuchverlage (2006); Daniel Henry, Guillaume le Quintrec, and Peter Geiss (eds.), *Histoire/Geschichte. Europa und die Welt vom Wiener Kongress bis 1945*, Stuttgart, Leipzig: Ernst Klett Schulbuchverlage (2008).

הכבושה על ידי הנאצים. המתקפה האכזרית באופן יוצא מן הכלל, שברובה הצליחה, על היהודים, הולידה את חרפת אושוויץ, כמו שהיא מוכרת לנו, ואת קיומם של בלז'ץ, טרבלינקה, חלמנו, סוביבור ומרכזי רצח דומים, שאלמלא כן לא היו באים לידי קיום. לפיכך, כשאנו מדברים על השואה אנו מתייחסים אך ורק להשמדה ההמונית של יהדות אירופה. רצח המוני פגע גם בשלל קהילות אתניות, קבוצות פוליטיות ואנשי צבא לא חמושים. במותם יש לראות פשעים נגד האנושות או מעשי רצח עם בזכות עצמם, ולזכורם כך. הגדרה רחבה של השואה הכוללת את "כל קרבנות הנאציזם", מרוקנת את המונח מתוכנו, הואיל ומונח זה לא נוצר כדי לתאר כל סבל באשר הוא.⁴

הצעתו הפטרנליסטית של כוח המשימה הבינלאומי ליישם את "הוראת השואה" במדינות הברית־קומוניסטיות, בניצוחם ובהנחייתם של מומחים לחינוך מארצות המערב, הייתה בעייתית, שלא לומר מתנשאת.

אבל עצם ההשוואה בין שואת היהודים לבין מקרים אחרים של רצח עם אין בה כדי לומר שכל המקרים זהים. ההפך הוא הנכון, משמעה של ההשוואה הוא שיש מספיק קווי דמיון להפוך את הניגוד למאלף ומאיר עיניים. אין כל סתירה שהיא בין השוואת השואה למקרים אחרים של רצח עם לבין הדגשת הבדלים ספציפיים. ההיסטוריון הצרפתי אלפרד גרוסה (Grosser) קובע כי שני המונחים המשמשים לעתים קרובות ביותר בוויכוח על השואה – "בלתי ניתנת להשוואה" ו"בלתי נתפסת" – הם חסרי משמעות.⁵ כדי להגיע לקביעה כזאת צריך לערוך תחילה את ההשוואה ולהסיק כי המקרים שונים מאוד זה מזה, או לחלופין פשוט להתכוון לכפות דוגמה של ייחודיות בלי לבדוק קודם לכן אם מבחינה אמפירית השואה אכן שונה מכל מקרי רצח העם האחרים. אחרי הכול, אם השואה ייחודית ויכולה לקרות רק ליהודים, ספק אם היא יכולה להיות מקור ללקחים אוניברסליים שיוכלו למנוע מקרי ג'נוסייד אחרים כלפי קבוצות בני אדם אחרות, או פשעים נגד האנושות.

הקרב האידיאולוגי על ניתוקה של השואה ממקרי ג'נוסייד אחרים אינו רציונלי, והוא מנוגד לשאיפה לקדם את המודעות העולמית לג'נוסייד ולצורך למונעו. שפע הטיעונים ההיסטוריים כביכול בדבר טבעה הייחודי וחסר התקדים של השואה, שהושמעו בעשורים האחרונים, משוללים כל ראיות עובדתיות משכנעות. למעשה, ההפך הוא הנכון – הם טיעונים אי־היסטוריים ופסבדו־דתיים.

4 הנוסח המקורי הזה משנת 2000 הוחלף מאז וכבר אינו קיים באתר ה־ITF. אפשר למצוא אותו למשל בתוך: Annegret Ehmann, "Holocaust-Erziehung in der Einwanderungsgesellschaft: Analyse und Kritik", *Zeitschrift des Georg Eckert-Instituts für Internationale Schulbuchforschung in Braunschweig*, 4 (Dec. 2006) 372, pp. 367-379

5 Alfred Grosser, *Von Auschwitz nach Jerusalem. Über Deutschland und Israel*, 5 .Reinbek bei, Hamburg: Rowohlt (2009), pp. 71ff

נרטיבים היסטוריים הם הבניות, מעצם טיבם. לכל אירוע היסטורי היבטים ייחודיים משלו. ההיסטוריון משחזר את העבר על בסיס מגוון מקורות, ומשלים את הפערים כמיטב יכולתו. הנרטיב ההיסטורי אינו מספק אמיתות נצחיות. אי-אפשר לאכוף פרשנויות או אמונות, או להטיף להן. לכל היותר ניתן להציען באמצעות תהליך של למידה פתוחה ואומדן ראיות והערכתן, תהליך שנועד להביא להבנה לא רק של העבר, אלא גם של ההווה. וממילא, דורות בהווה ובעתיד יפרשו את ההיסטוריה על פי השקפות עולמם והתנסויותיהם.

ולבסוף, המינוח המשמש כיום גורם לבלבול. מה עושה את השואה שונה כל כך מג'נוסייד? אבל כל מי ששואל שאלה זו מסתכן בכך שיואשם באנטישמיות ובהכחשת השואה.⁶

קבוצת העבודה של כוח המשימה הבינלאומי לנושא החינוך פרסמה לאחרונה באתר האינטרנט של הארגון מסמך חדש על השואה ומקרי ג'נוסייד אחרים. מטרת המסמך, כפי שהוא מצהיר מלכתחילה, היא לתת מענה למחנכים ולתלמידים שביטאו כנראה את לבטיהם בשאלה מדוע עליהם ללמד את השואה וללמוד עליה כשכיום מבוצעים פשעים אחרים נגד האנושות. אבל התשובה שהמסמך מציע, עשירה במילים ככל שתהיה, היא דלה במחשבה, אינה מבוססת ואינה מספקת, בדיוק כמו ההצהרות שצוטטו לעיל, שאותן מסר כוח המשימה הבינלאומי לפני עשור.⁷

המסמך קובע כי "הבנה ברורה ומושכלת של השואה, הג'נוסייד הפרדיגמטי, עשויה לסייע למחנכים ולתלמידים להבין מקרים אחרים של רצח עם, מעשי זוועה המוניים והפרות של זכויות אדם". אבל בתחתית העמוד הראשון של המסמך מופיע סעיף הגבלת אחריות, המוכיח כי סנגורי טענת הייחודיות לא שינו את האני מאמין הדוגמטי שלהם: "דו"ח זה מובא לצורכי מידע בלבד. הצהרות על עובדות נגבו ממומחים. כוח המשימה הבינלאומי אינו אחראי לשלמותן, לדעות המובעות בהן או לדיוקן. אין לראות בדו"ח זה או בכל דעה המובעת בו עמדה רשמית של כוח המשימה הבינלאומי או של המדינות החברות בו".

מקורה של טענת הייחודיות

בגרמניה של שנות השישים והשבעים של המאה העשרים לא ציינה המילה "אשוויץ" רק את מחנה המוות גופו, אלא שימשה מילה נרדפת לכלל הפשעים נגד האנושות שביצעו הנאצים, ובייחוד למדיניות של תעשיית הרצח ההמוני והג'נוסייד. הכיסוי החדשותי של משפטי אשוויץ בפרנקפורט (1963-1965) והמחזה "החקירה", שאותו

Moshe Zuckermann, 'Antisemit!' Ein Vorwurf als Herrschaftsinstrument, Wien: 6 Promedia, (2010).

Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, 7 and Research, "Education Working Group Paper on the Holocaust and Other Genocides" http://www.holocausttaskforce.org/images/itf_data/EWG_Holocaust_and_Other_Genocides_copy.pdf, accessed March 9, 2011

ביסס פטר וייס (Weiss) על המשפטים (1965), העניקו למרבית הגרמנים במערב גרמניה ובמזרחה גם יחד, את ההזדמנות המוחשית הראשונה להתוודע לפשעי הג'נוסייד שייצג אושוויץ. המחזה עורר ביקורת חריפה לא רק במערב גרמניה, אלא גם בארצות הברית. אלי ויזל גינה את וייס על "ניסיון חסר בושה לשלול מן הקרבנות היהודים את זכרם", וג'יימס יאנג (Young) טען שהמחזה הוא "Judenrein" ("נקי מיהודים"), בדיוק כמו נתחים עצומים משטח אירופה אחרי השואה.⁸

בארצות הברית הייתה הנצחת השואה זמן רב סוגיה פנימית של הקהילה היהודית. אבל מצבה הלא יציב והמסוכן של ישראל לאחר מלחמת יום כיפור, ב־1973, שכנע ארגונים וקהילות יהודיים-אמריקניים בארצות הברית בצורך להשריש את הנצחת השואה והסולידריות עם ישראל בקרב הציבור הלא יהודי. הם יזמו טקסי הנצחה בין־דתיים ותערוכות, פיתחו תכניות לימוד לבתי הספר ויזמו את סדרת הטלוויזיה "שואה", שהוקרנה בשנת 1978. המונחים Holocaust ו"שואה" חדרו לשימוש רווח בעולם הלא־יהודי הרחב באירופה רק בשנות השמונים, באמצעות שני סרטים בשמות הללו. מונחים זרים אלה, ששימשו אך ורק לרצח העם היהודי, הוטמעו כיום בספרות ההיסטורית כסמלים, ולעולם אין מערערים על משמעותם. אבל שני המונחים מדירים הקשרים שבלעדיהם אי־אפשר לעצב תפיסה שלמה של המדיניות והפרקטיקה של הג'נוסייד הנאצי במלוא היקפן:

- רצח הנכים והלוקים בנפשם, הידוע בשם תכנית ה"אותנזיה", הדוגמה הראשונה בעולם למדיניות רצח המוני המושתתת על תכנון ויישום בירוקרטיים, ששימשה אב־טיפוס לחיסולן של קבוצות מוגדרות על פי גזע.
- רצח העם של בני הסינטי והרומה בחלקי אירופה הכבושים בידי הנאצים.
- רצח של מיליוני אזרחים סלאביים ושבווי מלחמה סובייטים, כחלק מן ה־General Plan Ost (התכנית הכללית למזרח), מלחמת ההשמדה במזרח אירופה, שנוהלה באופן שונה לגמרי מהמלחמה בחזית המערבית.

המונחים Holocaust ו"שואה" הם דתיים או פסכודתיים במובהק ובשימושם המודרני משמשים כמטפורות. מילולית, הם מיתרגמים בהתאמה כ"עולת תמיד" (קרוב הנשרף כליל על המזבח), וכ"קטסטרופה". מן המונח Holocaust משתמע כי היהודים הועלו קרוב לאל, רעיון כוזב מסוכן לא פחות מהרעיון שהרצח ההמוני המתועש שביצעו הנאצים שקול לאסון טבע. השימוש במונח, בייחוד בגרמניה, מדיר הנצחת קרבנות אחרים של רצח עם מטעמי גזע שביצעו הנאצים, ולא זו בלבד אלא

James E. Young, *Critical Inquiry* 18, 2 (Winter 1992), pp. 267-296; Jens-Fietje Dwar, and dennoch Hoffnung, *Peter Weiss. Eine Biographie*, Berlin: Aufbau Verlag (2007), p. 171, footnotes 36, 37

שהוא יוצר גם היררכיה – שהיא בעייתית מבחינה מוסרית – של קבוצות הקרבנות השונות, והוא גם מונע הבנה מהותית של הבסיס האידיאולוגי המשותף לרצח ההמוני הנאצי, חרף התפקידים הפוליטיים הנבדלים של הקבוצות שנבחרו לקרבנות. ג'נוסייד איננו המצאה מודרנית. כפי שחנה ארנדט ציינה ב־1951 (ואף ספגה על כך ביקורת רבה). הג'נוסייד הנאצי, אף שהוא התפתחות מודרנית, צמח מתקדימים היסטוריים שהתרחשו מחוץ לגבולות אירופה בעידן האימפריאליזם והקולוניאליזם האירופי.⁹ מעשי הזוועה חסרי האנושיות של רציחות העם הקולוניאליות, בוצעו בשמם של ערכי התרבות והאנושיות, תוך כדי שימוש בטכנולוגיה מתקדמת כנגד ה"פראים" באפריקה.¹⁰

הנאצים הלכו צעד אחד קדימה, כשהשתמשו בטכנולוגיה ובמנגנון ממלכתי משומן ויעיל במרכז אירופה ובמזרח כדי לחסל את מי שנבחרו לקרבנותיהם. למעשה, הטכנולוגיה היא אשר אפשרה את ההשמדה. מה שאנו מכנים היום "שואה" הוא רצח העם המודרני הידוע ביותר, שנחקר בצורה היסודית ביותר ונידון באופן הממצה ביותר, דווקא משום שהתרחש בלבה של אירופה, יבשת שזה מאות בשנים התיימרה להיות מתורבתת.¹¹

בשנות השמונים של המאה העשרים פירש דן דינר את השואה כ־Zivilisationsbruch (שבר הציביליזציה המודרנית והנאורה), מונח המיוחס לדינר אף שחנה ארנדט הייתה הראשונה שהשתמשה בו. מאז, זכה המונח כמעט למעמד של מנטרה בנאומי ההנצחה הגרמניים, אף שברור כי ביטא נקודת ראות אתנוצנטרית ואירו־צנטרית. הרי כבר מעשי הג'נוסייד הקולוניאליים שביצעו אירופים בעבר היו שלילה של הציביליזציה האנושית, הלוא כן? נראה שג'נוסייד הופך לפשע

9 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Schocken (1951) Rev. ed.: New York: Schocken (2004) (includes all the prefaces and additions from the 1958, 1968, and 1972 editions). German edition: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft Bd II: Imperialismus*, Frankfurt/M., Berlin, Wien: Ullstein (1975)

10 Sven Lindqvist, *Exterminate all the Brutes*, London: Granta Books (1997), Original Swedish edition: *Utrota varenda Javel*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag AB (1992), German edition: *Durch das Herz der Finsternis: Ein Afrika-Reisender auf den Spuren des europäischen Völkermords*, Frankfurt: Campus Verlag (1999). השאלה המשמשת את לינדקוויסט בשם ספרו מרמות לנובלה של יוזף קונרד, "לב המאפליה", שבה מאשים קונרד את המעצמות הקולוניאליות האירופיות בג'נוסייד.

11 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, reissued with a new afterword, Cambridge: Cambridge Polity Press (2000), German edition: *Dialektik der Ordnung: Die Moderne und der Holocaust*, Hamburg: Europäische Verl.-Anst (2002); Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, New Haven and London: Yale University Press (2007), German edition: *Erde und Blut. Völkermord und Vernichtung von der Antike bis heute*, München: DVA (2009)

"ייחודי" ו"שאינ כדוגמתו" נגד האנושות רק כשהוא מבוצע בלב אירופה, נגד לבנים מתורבתים לכאורה.

הציביליזציה המערבית המודרנית, המבוססת על המורשת ההומניסטית של תקופת ההשכלה, מביאה עמה את הפוטנציאל והיכולת להשמדה המונית טכנולוגית, וטומנת בחובה את זרע רצח העם. הרצח ההמוני והג'נוסייד הנאציים היו תהליך בירוקרטי-מתוכנן של הדרת קבוצות בני אדם, שבוצע בידי רשות ממלכתית מצוידת בכוח משטרתית וצבאי בלתי מוגבל. המדינה הנאצית שללה מקרבנותיה המיועדים את אנושיותם באמצעות תהליך שלבי, שהחל בהכפשה; נמשך בשלילת זכויות אזרחיות וזכויות אדם, נישול, הפקעת רכוש, גירוש; והגיע לשיאו בהשמדה פיזית של קבוצות שאותן הגדירה כ"מסוכנות", "לא ראויות", "פליליות", "א-סוציאליות", "פיות חסרי תועלת שיש להאכיל" או "מיותרות". התהליך פעל על פי הכלל הנושן של הפרד ומשול. מדיניות הג'נוסייד הנאצית הרחיקה לכת הרבה מעבר להשמדתם של יהודי אירופה.

הנרי פרידלנדר, בעצמו ניצול, הוכיח באופן משכנע בספרו *The Origins of Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*,¹² כי הג'נוסייד הנאצי כוון באופן כמעט שווה כלפי שלוש קבוצות שהוגדרו על פי מאפיינים ביולוגיים – הנכים, בני סינטי ורומה, והיהודים. כולם נרצחו משום שהיו מה שהיו. אבל סנגורי הייחודיות של השואה החרימו את פרידלנדר על שהעז לפרסם מחקר כזה. הטענה כי אין להשוות את השואה למקרי רצח עם אחרים משמעה שתלמידים הלומדים על השואה בתכניות לימודים הבנויות על פי הקווים המנחים של כנס שטוקהולם וכוח המשימה הבינלאומי, לא בהכרח יצטרכו לדעת או ללמוד דבר על מקרי ג'נוסייד אחרים כלשהם. בנימין נויברגר העלה נקודה זו במאמר שפרסם ב-2006 ב"הארץ", "השואה שלנו – ושל אחרים".¹³ "הוראת השואה שמציגה רק את הייחוד היהודי מחנכת לתפישה של עם לבדד ישכון, שאין להתחשב בגויים, שכולם עמלק, ולכן גם מוסר אוניוורסלי ומשפט בינלאומי הם דברים טפלים". תודעת השואה, קובע נויברגר, צריכה להוביל ל"לקחים אוניוורסליים על כיבוד כל אדם וכל עם והתנגדות לכל אפליה, גזענות ודיכוי. תודעה כזאת אפשר להנחיל באמצעות הוראת השואה לצד לימוד מקרי רצח עם אחרים".

Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, London: University of North Carolina Press (1995), German edition: *Der Weg zum NS-Genozid: Von der Euthanasie zur Endlösung*, Berlin: Berlin Verlag (1997).

13 בנימין נויברגר, "השואה שלנו – ושל אחרים", *הארץ* (28 באפריל 2006) <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArtPE.jhtml?itemNo=709568&contrassID=2.&subContrassID=3&sbSubContrassID=0>.

פרדיגמות הזיכרון המשתנות באירופה

ייתכן שכבר עכשיו, ההתעקשות על המונחים Holocaust או "שואה", והדוגמה שרצח העם היהודי היה ייחודי וחסר תקדים, ולא רק דוגמה אחת לתופעת הג'נוסייד הכללית, היא קרב אבוד מראש. בעשור האחרון התפרסמו יותר ויותר ספרים העושים השוואות כאלה, ובייחוד בוחנים את השפעתם של תקדימים ומקרים קודמים של ג'נוסייד שקרו במאה העשרים בהיסטוריה העולמית ובייחוד הקולוניאלית. אירופה נתונה כעת בעיצומו של שינוי מכריע בהיבטים הכלליים של תרבות ההנצחה שלה. לא רק התהליך שהתפתח בהדרגה אחרי סוף המלחמה הקרה ב־1989 במדינות הקומוניסטיות לשעבר, אלא גם הוויכוח, בהקשר של הגלובליזציה, על אודות הקולוניאליזם האירופי ומקומו בתרבות ההנצחה האירופית, נידונים בכנסים מדעיים ונדרשים בפרסומים.¹⁴

רק ב־2004 קיבלה אישיות פוליטית גרמנית את האחריות של האומה הגרמנית – מאה שנים לאחר מעשה – לג'נוסייד של בני שבטי ההררו (Herero) והנאמה (Namaqua) במה שהיה לפני המושבה הגרמנית של דרום מערב אפריקה, נמיביה של ימינו, והתנצלה עליו. בביקורו בנמיביה ב־1996, אחרי שהאזור קיבל עצמאות, סירב נשיא גרמניה, רומן הרצוג, לבקר במצבה לזכר שבט ההררו, וציין כי מה שקרה להם היה "המדיניות הרגילה" לשעתה. אוניברסיטאות ומוזיאונים בגרמניה מחזיקים עד היום דגימות אנושיות מהמושבות לשעבר, שנאספו במקור לצורכי "מחקר מדעי".

דרישות פוסט־קולוניאליות עדיין נמצאות הרחק בתחתית רשימת העדיפויות הפוליטיות הבינלאומיות, אף שמהגרים חדשים רבים מהמושבות האירופיות לשעבר וילדיהם הם כיום אזרחי אירופה. הם יכולים לתבוע את הזכות לשלב את ההיסטוריה הקולוניאלית ואת זכרם בנרטיב ההיסטורי, ואף יעשו כן.

אף שטקסי הזיכרון ותכניות ההנצחה הגרמניים הפומביים במסגרת לימודי ההיסטוריה והפוליטיקה עדיין מציבים את התקופה הנאצית בקדמת הבמה, תוך מתן דגש מרכזי לרצח העם היהודי, באופן מתחילים להיראות ניצניו של מעבר ממושג "הוראת השואה" – הנעשה הולם פחות ופחות – של כוח המשימה הבינלאומי, אל תכניות לימודים המדגישות את הוראת הדמוקרטיה וזכויות האדם.

באפריל 2009 אישר הפרלמנט האירופי, ביוזמתן של המדינות הקומוניסטיות לשעבר של מרכז אירופה ומזרחה, החלטה הקובעת כי שני נרטיבי־האב המתחרים,

14 Wole Soyinka, *The Burden of Memory*, New York: Oxford University Press (1999), German edition: Wole Soyinka, *Die Last des Erinnerns. Was Europa Afrika schuldet und was Afrika sich selbst schuldet – Essay*, Düsseldorf: Patmos Verlag (2001); Helma Lutz, and Katrin Gawarecki (eds.), *Kolonialismus und Erinnerungskultur, Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft*, Münster: Waxmann (2005).

של השואה ושל הטוטליטריזם, יזכו לכבוד שווה ויונצחו באופן שווה באיחוד האירופי, ובכך יושם קץ ל"היררכיה של קרבנות הפשעים נגד האנושות". התומכים במתן מעמד מועדף לשואה ייאלצו להתמודד עם החלטה זו בין שירצו בכך ובין לאו. עבור קרבנות ה־Holodomor באוקראינה (הרעבה למוות מכוונת ומחושבת שגבתה את חייהם של בין 2.5 ל־5 מיליוני בני אדם) וצאצאיהם, או קרבנות המצור הנאצי על לנינגרד (שם נספו על פי ההערכות 800,000 עד 1.1 מיליוני בני אדם בהפגזות, ברעב ובקור), ומיליוני האזרחים שנספו ב"השקטת הכפרים" בפולין, בלארוס וברית המועצות (בין 20 ל־27 מיליון נפש, לרבות 3.7 מיליוני שבויי מלחמה), לא נודעת חשיבות לאידיאולוגיה או למשטר שבשם נרצחו. את הטראומה והסבל אי־אפשר לדרג.

מעשי הרצח ההמוני והג'נוסייד ממניעים גזעיים של בני הסינטי והרומה שגרמניה (בדמות הקנצלר הלמוט שמידט [Schmidt]), קיבלה עליהם אחריות באופן רשמי רק ב־1982, של הנכים והלוקים בנפשם, ושל פולנים, רוסים ואזרחים רבים מספור של מדינות אחרות שגרמניה הנאצית כבשה, מתחילים לזכות בהכרה דומה, אף כי במאוחר ועדיין באופן שולי בלבד. השנה, בפעם הראשונה, נשא בן סינטו, יוהאן "צוני" וייס (Zoni Weiss) מהולנד, ניצול יחיד מכל משפחתו שנרצחה באושוויץ, את נאום יום הזיכרון בבונדסטאג, ב־28 בינואר. גרמניה הכירה לבסוף בכך שהשואה היהודית אינה טרגדיה ייחודית ורצח העם היחיד הראוי להנצחה.

תרגמה מאנגלית: עדי גינצבורג־הירש

בין ייחודיות לאוניברסליזציה זיכרון השואה על פרשת דרכים דיאלקטית

בקהילה האקדמית התנהל במשך דור או יותר ויכוח סוער בשאלת ייחודיותה של השואה. לזיכרון היו שלבים אחדים. בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים של המאה שעברה הוא התנהל בקרב אקדמאים יהודים, ובשלהי שנות התשעים הצטרפו אליו אחרים והקנו לו אופי פולמוסי חריף. במהלך תקופה זו, שבה נצבע השיח האקדמי בגווני הרב-תרבותיות, מי שהתעקשו כי השואה הייתה אירוע ייחודי, ומתנגדיהם, הטיחו זה בזה גידופים באשר למעמדה של השואה בהיסטוריה ובזיכרון. עוצמת הדיון, כמו גם עמדותיהם המקוטבות של המשתתפים בו, העידו על מקורותיו הדיאלקטיים והצביעו על כך שאינו עומד להתמתן בקרוב. עם זאת, ובמפתיע, מתחילת המאה הנוכחית שככה עוצמת הדיון במידה כזו, עד שדומה כי הוא מגיע לנקודת סינתזה, המתאפיינת בתמימות דעים יותר משבמחלוקת. מאמר זה סוקר כמה מהתרומות הבולטות של השנים האחרונות לזיכרון בשאלת הייחודיות, ומדגיש במיוחד כמה ממאפייניו העיקריים – היתרונות והחסרונות היחסיים של זיכרון השואה. אני טוען שלפחות כמה מהחוקרים הצליחו להתעלות מעל לעמדות המקוטבות של העשורים הקודמים, והתוו שביל ביניים חדש ומתון יותר. עם זאת, איני בטוח כלל שנינוחות זו תשרוד לאורך זמן.

אופיו הדיאלקטי של הדיון בשאלת הייחודיות היה ברור מתחילתו. הטענה שהשואה היא אירוע היסטורי חסר תקדים נטענה כבר בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, אך לתמיכה נרחבת בקרב חוקרים זכתה רק בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים. באותה עת הייתה טענה זו חלק מתגובת הגנה לשתי מגמות נרחבות יותר, שנתפסו כממעייטות בחשיבות הייחודיות היהודית של השואה, אם לא מוחקות אותה לחלוטין.¹ מגמה אחת כללה ניסיונות מצד חוקרים לבצע היסטוריוזציה של השואה בסיוע מושגים תיאורטיים נרחבים יותר כגון טוטליטריות, פשיזם, פונקציונליזם, מודרניות ורצח עם. המגמה השנייה כללה מאמצים מצד

1 יהודים רבים טענו, כמובן, זה זמן רב שהשואה היא אירוע ייחודי. היו בהם ניצולים כגון אלי ויזל, שתפס את ייחודיותה באופן מטפיזי, ופוליטיקאים כגון דוד בן-גוריון, שעשה זאת מסיבות פוליטיות. ויזל גרס כי קיצוניותה של השואה מצריכה עמדה של "שתיקה". ראו: Elie Wiesel, *Legends of Our Time*, New York: Holt, Rinehart and Winston (1968), p. 197. משפטו של אדולף אייכמן בישראל ב־1961, תיאר בן-גוריון את השואה כ"אירוע מיוחד במינו שאין לו אח ורע". תיאור זה היה חלק ממאמציו להשתמש באירוע לצורך גיבוש תחושה מוצקה יותר של זהות לאומית במדינה הצעירה. ראו: תום שגב, *המולידן השביעי: הישראלים והשואה*, ירושלים: כתר (1991).

קבוצות ויחידים מחוץ לאקדמיה לבצע פוליטיזציה של השואה על ידי ביטול יהדותה, על ידי אמריקניזציה שלה, גנבתה, הכחשתה ונרמולה.² מגמות אלו הדאיגו חוקרים רבים, בייחוד בתחום לימודי היהדות. חוקרים בולטים כגון אמיל פקנהיים (Fackenheim), לוסי דוידוביץ', שאול פרידלנדר, יהודה באואר, סטיבן כץ, דבורה ליפשאטאדט (Lipstadt) ודניאל גולדהאגן (Goldhagen), שהאמינו כי ההיבטים היהודיים הספציפיים של השואה עלולים להיטשטש, פרסמו במהלך שנות השמונים והתשעים מחקרים שטענו לייחודיות השואה. מחקרים מגוונים אלה גרסו כולם שהשואה ייחודית הן בהקשר של מלחמת העולם השנייה והן בהקשר של ההיסטוריה האנושית כולה. לטענתם, רצח העם היהודי היה שונה באופן מהותי ממה שעוללו הנאצים לקבוצות האחרות שרדפו ורצחו כגון המוגבלים מבחינה גופנית ונפשית, בני הסינטי והרומה, הסלאבים וההומוסקסואלים. רק היהודים יועדו להשמדה טוטלית. מאותה סיבה, אי־אפשר להשוות את השואה לכל רצח המוני אחר בהיסטוריה המודרנית – כגון טבח הארמנים בידי ה־CUP (Committee of Union and Progress) הטורקית, טבח הקמבודים בידי החמר רוז' ומרחץ הדמים שביצעו בני שבט ההוטו באנשי הטוטסי ברואנדה. סטיבן כץ אף גרס, בטענה מעוררת מחלוקת, שבכל המקרים הנ"ל ההשמדה הטוטלית של הקבוצה האתנית שעמה נמנו הקרבנות לא הייתה מטרה מוצהרת, ולכן כל הזוועות הללו אינן יכולות להיחשב למקרים אמיתיים של רצח עם.³

התגובה הגיעה בשנות התשעים מקרב חוקרים מחוץ לתחום מדעי היהדות, אשר תקפו את טענת הייחודיות בכמה חזיתות. שני חוקרים בולטים מתחום ההיסטוריה האמריקנית, דיויד סטנרד (Stannard) וורד צ'רצ'יל (Churchill), גרסו כי הכחדת האוכלוסייה האינדיאנית בידי המתישבים האירופים במהלך חצי מאה ראויה להיחשב, הן מבחינת אופייה והן מבחינת כמותה, להשמדת עם שאינה נופלת בחומרתה מהשואה שחוללו הנאצים.⁴ ומה שחשוב יותר, אל סטנרד וצ'רצ'יל הצטרפו אחרים, כגון פיטר נוביק (Novick) ונורמן פינקלשטיין (Finkelstein), אשר קידמו טענה נוספת – הם גרסו שהמחקר שהפיקו תומכי טענת הייחודיות היה גרוע לא רק להיסטוריה, אלא גם לזיכרון. מחברים אלה טענו, איש בדרכו, שרעיון ייחודיות השואה שימש להמעטה

2 Gavriel D. Rosenfeld, "The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship", *Holocaust and Genocide Studies* 1 (Spring 1999), pp. 28-61

3 Steven Katz, *The Holocaust in Historical Context*, Volume 1: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age, New York: Oxford University Press (1994)

4 Ward Churchill, *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*, San Francisco: City Lights (1997); David Stannard, "Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship", in Alan Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*, Boulder, CO: Westview Press (1996), pp. 163-208; David Stannard, *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*, New York: Oxford University Press (1992)

בערך סבלם של עמים אחרים, אם לא הכחישו לחלוטין, ודיכא את המודעות הציבורית אליו. עוד טענו כי רעיון הייחודיות הוא ריאקציונרי מבחינה פוליטית, שכן הוא מספק למדינות מסך להסתתר מאחוריו כדי שיוכלו להתחמק מאחריות לפשעי העבר וההווה. יריבי הייחודיות סיפקו דוגמאות רבות לדינמיקה זו. כך, למשל, טענו כי תשומת הלב הרבה שהממשל האמריקני מייחד לשואה (תשומת לב שהתבטאה בפתיחת מוזיאון השואה האמריקני ב־1993) אפשרה לו להתעלם מהפשעים שארצות הברית עצמה ביצעה כלפי אינדיאנים ועבדים אפריקנים; כי ממשלות ישראל העלו את ייחודיותה של השואה על נס כדי להסיט את תשומת הלב מסבלם של הפלסטינים; וכי אמונתן של ממשלות מערביות רבות בהיותו של רצח העם שביצעו הנאצים ביהודים יחיד במינו אפשרה להן להתעלם מהאחריות שהייתה מוטלת עליהן לעצור מקרים של מעשי זוועה "פחותים" כביכול, במקומות כגון ביאפורה, קמבודיה, רואנדה ובוסניה.⁵ ביקורות אלו, שעלו משורות השמאל הפוליטי, זכו לתמיכה מהצד הימני של המפה, כגון האנתולוגיה של סטפן קורטואה (Courtois), שגרס כי "ההתמקדות המופרזת ברצח העם היהודי... כזוועה ייחודית... מנעה הערכה של אירועים אחרים בעלי עוצמה שווה בעולם הקומוניסטי".⁶ בקצרה, בשל מעורבותו לכאורה בבלימת ההכרה בפשעים היסטוריים אחרים, זכה הרעיון של ייחודיות השואה – ובעקבותיו זיכרון השואה בכללותו – לגינוי נרחב כפגום מבחינה היסטורית, מוסרית ופוליטית.

עם זאת, מאז תחילת האלף החדש שככו עוצמת הוויכוח בעניין הייחודיות.⁷ כותבים שדנו בנושא בשנים האחרונות הציגו טיעונים בעלי גוונים מורכבים יותר, החולקים כמה מאפיינים. הם דוחים באופן כללי את טענת הייחודיות, ואף את טענות המבקרים כי תפיסה זו הסיטה את תשומת הלב מהחוויות ההיסטוריות של קבוצות אחרות. רבים מהם טוענים בדיוק את ההפך – שהמודעות הפופולרית לחוויות אלו התגברה דווקא בשל התפשטותה של "מודעות השואה". כראיה להערכתם האופטימית, חוקרים אלה מצביעים על "התפוצצות הזיכרון" של תחילת המאה, שהתאפיינה בריבוי ניכר של תביעות פיצויים בעידודן של קבוצות, שכמה מהן קיבלו השראה לפעולתן מהסכמים שכרתה גרמניה עם היהודים ועם קבוצות אחרות.⁸ חוקרים רבים מדברים כעת על תהליך הגלובליזציה של זיכרון השואה, וגורסים כי מורשתו יצרה את הבסיס לאמות מידה מוסריות חדשות. בקיצור, הם

Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Boston: Houghton Mifflin (1999), pp. 248-257; Norman Finkelstein, *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, London: Verso (2000)

Stéphane Courtois et al. (eds.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Cambridge, MA: Harvard University Press (1999), p. 23

אין פירוש הדבר שביקורת רחבה יותר על הייחודיות וזיכרון השואה אינה קיימת עוד. לדוגמה, Tony Judt, "The 'Problem of Evil' in Postwar Europe", *The New York Review of Books*, Feb. 14, 2008

Gavriel D. Rosenfeld, "A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory 'Industry'", *The Journal of Modern History* (March 2009), pp. 122-158

מציינים כי הרעיון של ייחודיות השואה, שהזמין השוואות לעוללות היסטוריות אחרות, הביא באופן פרדוקסלי להבנת רצח היהודים בידי הנאצים כאירוע בעל חשיבות אוניברסלית, ולא ייחודית. עקב כך הפכו אנשים בכל מקום לרגישים ומודעים יותר לטרגדיות של עמים אחרים.

אחד החיבורים הראשונים שהציג השקפות אלו היה מאמרו של הסוציולוג ג'ון טורפי (Torpey).⁹ טורפי יצא כנגד האשמותיהם של חוקרים כגון נוביק וקורטואה, וטען כי "שלא כדעת הרואים בשואה ספוג של זיכרון היסטורי השואב את מיציהם של פרויקטים חלופיים של הנצחה ופיצויים, ההפך הגמור הוא הנכון".¹⁰ "המעמד הסמלי... של השואה היהודית", הצהיר, "רחוק מלהסתיר את הסבל [של קבוצות אחרות], ומסייע לאחרים שנפלו קרבן למעשי זוועה בגיבוי מדינתי לזכות באוזן קשבת לאסונם".¹¹ כראיה לקביעתו הצביע טורפי על גל תביעות הפיצויים הגלובלי של השנים האחרונות, שכולן חלקו "את התכונה המשותפת שלפיה נחשבת השואה לקנה המידה לקביעת חומרת עוולות העבר ולמודל לתביעת פיצויים".¹² לדוגמה, אֶזְכּוֹר רדיפות היהודים בידי הנאצים שהשמיעו קבוצות אפריקניות שתבעו פיצוי על פשעי העבדות והקולוניאליזם, הוכיח לדעתו כי "השואה הפכה למטפורה המרכזית לכל פעילות פוליטית הקשורה ב[פיצויים היסטוריים]".¹³ טורפי ציין כי אפילו במונח נרחב יותר, "השואה הפכה לאבן הפינה ל'תודעת אסון', שהיא אולי המורשת המרכזית של המאה העשרים בכל הקשור לדרך שבה בני זמננו חושבים על העבר".¹⁴ בטיעונו הקדיש טורפי תשומת לב מעטה בלבד לביקורת רעיון הייחודיות. מאחר שהיה משוכנע כי השואה דווקא "עוררה את תשומת הלב למקרי עבר מזוויעים אחרים", לא הייתה לו סיבה ממשית למתוח ביקורת על טענות בדבר ייחודיותה, והוא ציין רק שהפיכת השואה לעניין אוניברסלי נרחב "ערערה" על הרעיון ו"עקפה" אותו.¹⁵ מאמרו של טורפי הכיר בתרומתה של "התפוצצות הזיכרון" לנטרולו של רעיון הייחודיות כ"כולא ברקים" פוליטי.

9 John Torpey, "Making Whole What Has Been Smashed: Reflections on Reparations", *The Journal of Modern History* 73, 2 (June 2001) p. 333. עוד יש לציין את ספרו של אלעזר ברקן: Elazar Barkan *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press (2000), שסיפק את התיאור המקיף ביותר של דוגמאות עכשוויות ל"התפוצצות הזיכרון". גם ברקן הכיר בכך שהשואה הפכה "לסמל, למטפורה, ולביטוי... של... הקיום המודרני" (ברקן, עמ' 110-111). הוא מוסיף ומראה כיצד סיעה מודעות השואה לקבוצות אחרות, כגון יפנים-אמריקנים ואפרו-אמריקנים, לקדם את תביעות הפיצויים שלהם. עם זאת, ברקן אינו דן בשאלת ייחודיותה של השואה ואף לא ביקר את טענות המבקרים כי תפיסה זו הרחיקה את תשומת הלב מחוויותיהן ההיסטוריות של קבוצות אחרות.

10 Torpey, עמ' 337.

11 שם, עמ' 341.

12 שם, עמ' 337-338.

13 שם, עמ' 338.

14 שם, עמ' 338.

15 שם, עמ' 341.

זמן לא רב לאחר הופעת מאמרו של טורפי, הגיעו הסוציולוגים דניאל לוי ונתן שניידר לכלל מסקנות דומות בספרם.¹⁶ מחקר זה, מתחום הסוציולוגיה ההיסטורית ההשוואתית, תיעד את היווצרות זיכרון השואה בגרמניה, ארצות הברית וישראל כדי להראות כיצד זיכרון רצח העם שביצעו הנאצים נחלץ מגבולותיו הלאומיים, עבר תהליך של "דה-טריטוריאליזציה" ועטה צורה "קוסמופוליטית" חדשה. המאפיין העיקרי של זיכרון קוסמופוליטי זה היה האמונה המשותפת שרצח העם שביצעו הנאצים מהווה את תמצית הרשע האנושי ויוצר את הבסיס למוסריות אוניברסלית חדשה. לוי ושניידר טענו כי "השואה הפכה לוודאות מוסרית החוצה גבולות לאומיים ומאחדת את אירופה עם חלקים אחרים של העולם", וגרסו כי זיכרון השואה סייע ב"הקמת תרבויות זיכרון רב לאומיות, ואלה כוללות בתורן את הפוטנציאל להפוך למסד התרבותי של מדינות גלובליות של זכויות אדם".¹⁷ שלא כמו טורפי, לוי ושניידר לא ציטטו בהרחבה דוגמאות עכשוויות של קבוצות המקדמות תביעות פיצויים, אף שציינו כיצד מעשי הזוועה של הסרבים במהלך מלחמת האזרחים ביוגוסלביה, החיו את זיכרונות השואה בקרב תושבי מערב אירופה וארצות הברית, ובסופו של דבר דרבנו אותם לפעול במהלך משבר קוסובו בשנים 1998-1999.¹⁸ לוי ושניידר לא נקטו עמדה מפורשת בכל הקשור ליתרונותיה ולחסרונותיה של הייחודיות. הערות ספורות בספרם, שקישרו את הייחודיות לעמדות פוליטיות שמרניות, מרמזות על כך שאינם תומכים ברעיון.¹⁹ עם זאת, הם נותרו משוכנעים בחשיבותה של המודעות לשואה, ודחו במפורש את הטענות של "אלה הגורסים שזיכרון זה הגיע לדרגת רוויה".²⁰ לוי ושניידר עומדים אפוא לצדו של טורפי, ומסיקים כי האוניברסליזציה של השואה רוקנה את שאלת הייחודיות מתוכנה. בתקופה שבה לוי ושניידר פרסמו את מסקנותיהם, הרחיב איש מדע המדינה ויליאם מיילס (Miles) מסקנות אלו ויישם אותן במאמרו בהקשר חדש, מחוץ לתרבות המערב.²¹ מיילס הסכים לטענה שכוחות הגלובליזציה תורמים לאוניברסליזציה של השואה, והתמקד ב"התרחבות המודעות לשואה לעולם השלישי". לטענת מיילס,

Daniel Levy, and Natan Sznajder, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press (2006)

ראו: Daniel Levy, and Natan Sznajder, "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory", *European Journal of Social Theory* 5:1 (2002), pp. 87-106

Levy, and Sznajder, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, עמ' 4, 18.

שם, עמ' 165-179.

כך, למשל, הראו כיצד אימוץ הייחודיות על ידי יהודי ארצות הברית במהלך מלחמת וייטנאם אפשר להם לצדד באותם אמריקנים שדחו את הטענות כי הממשל האמריקני נוקט מדיניות של רצח עם. ראו שם, עמ' 115.

שם, עמ' 18.

William F. S. Miles, "Third World Views of the Holocaust", *Journal of Genocide Research* (Sept. 2004), pp. 371-393

תהליך זה הוגדר על פי דפוס של "מקומיות (nativization) אינטלקטואלית", שלפיו "העולם השלישי הופך את השואה ואת מורשותיה [הרבות] לילידיות על ידי התאמתן לצרכיו שלו" (ההדגשה במקור).²² דוגמה מוקדמת לאותה "התפשטות פרוגרסיבית של מודעות השואה" התרחשה לדברי מייילס זמן קצר לאחר מלחמת העולם השנייה, כשתומכי הדה־קולוניזציה מקרב תושבי העולם השלישי אזכרו את פשעי הנאצים הגזענים כלפי היהודים כדי למקד את תשומת הלב בפשעים אירופיים כלפי אפריקנים, שנעשו בתקופת הקולוניאליזם. דוגמאות מאוחרות יותר כוללות קבוצות באפריקה ובאסיה התובעות פיצויים לפי דוגמת ההסכמים שחתמה גרמניה עם ישראל ועם קבוצות יהודיות אחרות.²³ מייילס מביא דוגמאות נוספות ומגיע למסקנה הכוללת יותר, שלפיה "אין עוד הרבה זוועות היסטוריות ששימשו להסקת מסקנות רבות כל כך בנושאי מוסריות, פוליטיקה וצדק בינלאומיים, כמו השואה".²⁴ הערכה חיובית זו מסבירה בתורה מדוע לא הקדיש מייילס תשומת לב מרובה לביקורת על רעיון הייחודיות. אף שהוא מתייחס אליו בספקנות – כפי שמעידה הערתו שלפיה רעיון זה נוצל על ידי "סנגורי רצח עם" במקומות כגון טורקיה ויפן, שממשלותיהן תמכו בו כדי "להמעיט בערך... הרציחות הנרחבות" בתחילת המאה העשרים – הערכתו החיובית של מייילס ל"התפוצצות הזיכרון" מנעה ממנו ללכת בעקבות מבקרים מוקדמים יותר, ולגנות את מודעות השואה בכללותה.²⁵ בסופו של דבר, גם הוא הכיר ברעיון שייחודיותה של השואה נוטרלה למעשה על ידי האוניברסליזציה שלה.

כמו מייילס, גם מייקל רותברג (Rothberg), המגיע מתחום הספרות, בוחן בספרו את האוניברסליזציה של השואה בהקשר לא־מערבי, והוא של הדה־קולוניזציה בשנים הראשונות שלאחר המלחמה.²⁶ עם זאת, שלא כמו מייילס ואחרים, הוא ממצב את מחקרו במפורש נגד רעיון הייחודיות. לטענת רותברג, הגיע הזמן לעבור "אל מעבר לפרדיגמת הייחודיות", בשל תפקידה בהובלת הזיכרון למקום שבו הוא נתפס רק כעניין "תחרותי". במובן זה הוא דומה למשחק סכום־אפס, שבו מאמציה של קבוצה אחת לזכות בהכרה באים על חשבון קבוצה אחרת.²⁷ בהמלצתו זו מתח רותברג ביקורת על חוקרים כגון סטנדר ונוביק, האשמים לדעתו בשפיכת תינוק המודעות לשואה עם מייחודיות. בדומה לחוקרים עכשוויים אחרים, הצהיר רותברג כי "הופעתו של זיכרון השואה בקנה מידה גלובלי תרם לניסוח היסטוריות... אחרות [של דיכוי]".²⁸ עם זאת, שלא כמו טורפי ומייילס, הוא אינו מתמקד בתביעות פיצויים, אלא בקשרי

22 שם, עמ' 371, 379.

23 שם, עמ' 380, 381.

24 שם, עמ' 389.

25 שם, עמ' 386.

26 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Palo Alto: Stanford University Press (2009).

27 שם, עמ' 11, 179. רותברג התנגד לייחודיות משום שהיא יצרה "היררכיה של סבל" (עמ' 9).

28 שם, עמ' 6.

הגומלין שבין זיכרונות של עוולות היסטוריות יהודיות ולא-מערביות מיד לאחר המלחמה. כיוון זה הביא את רותברג לתובנה חדשה וחשובה; זיכרונות השואה, טען, אינם נעים בכיוון ליניארי חד כיווני בלבד, המסיט את תשומת הלב מהעוולות שסבלו "אחרים" (בייחוד בהקשר של קולוניאליות/דה-קולוניאליות). תחת זאת, שתי מערכות הזיכרון פועלות בצורה דיאלוגית - או בניסוחו של רותברג, "רב כיוונית" - כדי לקיים ולהמריץ זו את זו. לשם הדגמה, הצביע רותברג על צרפת בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, שם סיע המאבק האלים לעצמאות אלג'יר, שהתבטא בדיכוי, בגזענות ובעינויים מצד הממשלה הצרפתית, להחזין ולהעלות אל פני השטח זיכרונות מודחקים של השואה (בדיוק כפי שכמה עשרות שנים לאחר מכן היוו אותם זיכרונות פרדיגמה לעבודת הזיכרון הצרפתית סביב הטראומה האלג'יראית).²⁹ רותברג מציע אפוא קריאה מורכבת יותר לאוניברסליזציה של השואה, ומסקנתו היא ש"השואה אינה הופכת סתם לאמת מידה מוסרית שאותה ניתן... להחיל על היסטוריות אחרות; תחת זאת, כמה מאותן היסטוריות אחרות מסייעות לייצר את תחושת ייחודיותה של השואה" (הדגשה במקור).³⁰ בקיצור, מושג הרב-כיוונית של רותברג מייצג מאמץ למצוא שביל ביניים בין ייחודיותה של השואה לבין האוניברסליות שלה.³¹

באותה השנה שבה הופיע ספרו של רותברג, עורר הסוציולוג ג'פרי אלכסנדר (Alexander) דיון נרחב יותר בזיכרון השואה בספרו.³² אלכסנדר התעניין פחות בקביעה אם השואה הייתה ייחודית אם לאו, והתרכז בהדגשת השפעתה החיובית על הזיכרון המערבי. הוא דחה מניה וביה את טענתו הספקנית של נוביק, שקיצוניותה של השואה מנעה אותה מלהציע לקחים גדולים יותר.³³ תחת זאת, סיפק אלכסנדר את האבחנה הדקה כי עצם קיצוניותה של השואה הובילה באופן דיאלקטי ל"אוניברסליזציה הדרמטית" שלה, עד להפיכתה ל"סמל כללי לסבל אנושי" שסייע "להעמיק... את הרגישות לרשע חברתי בימינו".³⁴ בהזמינה השוואות למעשי זוועה וחוסר צדק אחרים, הפכה השואה ל"מטפורה מגשרת", שתרמה להבנה מוסרית

29 רותברג מצטט דוגמאות רבות לעימות זה: סרטם של ז'אן רוש (Rouch) ואדגר מורין (Morin) *Chronicle of a Summer* (1961), ספרה של שארלוט דלבו (*Les Belles Lettres* (Delbo), מאמרה של מרגריט דיראס, (1961) "Two Ghettos", והכיסוי התקשורתי של טבה המפגינים האלג'יראים בפריז ב-17 באוקטובר 1961 מזמינים כולם השוואות בין המשבר באלג'יר לבין השואה. בנושא ההתמודדות הצרפתית המאוחרת יותר עם המורשת האלג'ירית, ראו: עמ' 229-234.

30 Rothberg, עמ' 244.

31 רותברג מביא טיעון משכנע, אם כי הביטוי החביב עליו, "רב-כיוונית", לוקה בהיותו מקיף-כול ולא-תיאורי בעת ובעונה אחת.

32 Jeffrey Alexander, *Remembering the Holocaust: A Debate*, Oxford: Oxford University Press (2009).

33 שם, הערה 57, עמ' 85-88.

34 שם, עמ' 3, 35.

חדשה של טענות מיעוטים בארצות הברית ומחוצה לה.³⁵ עוד ציין אלכסנדר כי השואה הפכה לסמל אוניברסלי לרשע רק בשל ייחודיותה; קיצוניותה יוצאת הדופן היא שהפכה אותה לבסיס הנורמטיבי, שבאמצעותו ניתן למדוד עוולות היסטוריות אחרות. יש לציין כי זו לא הייתה התכונה הפרדוקסלית היחידה של מודעות לשואה שעליה עמד אלכסנדר, שכן כפי שציין, עצם ההשוואות שעלו בעקבות רעיון ייחודיותה של השואה שימשו בסופו של דבר לצמצום ייחודה.³⁶ בסיכומו של דבר, הייחודיות נסוגה באופן בלתי נמנע מפני האוניברסליות.

כפי שמוכיחות העבודות שהוצגו לעיל, הושגה לאחרונה תמימות דעים בשאלת ייחודיותה של השואה. לעומת המחלוקות המרות של שנות התשעים, הצליחו חוקרים מאוחרים יותר למצוא שביל ביניים חדש. הם דחו את ההשקפה שלפיה רצח העם שביצעו הנאצים היה ייחודי, וגם את ההשקפה שהייחודיות צמצמה את הזיכרון של מעשי עוול אחרים. את נקודת הראות המורכבת הזאת ניתן לזקוף לזכות "התפוצצות הזיכרון" של תחילת המאה העשרים ואחת, שבמסגרתה העלו קבוצות מגוונות את זכר השואה כאמת מידה למוסריות וכמקור השראה לתביעות פיצויים חדשות. התפתחות זו הפריכה את האשמותיהם של מתנגדי הייחודיות, שלפיהן זיכרון השואה דחק לשוליים את המודעות לזוועות היסטוריות אחרות, ושכנעה חוקרים אחרים כי יש מקום להערכה אופטימית יותר של המודעות לשואה. והחשוב מכול, "התפוצצות הזיכרון" הובילה את החוקרים להבין כיצד האוניברסליזציה של השואה צמחה באופן דיאלקטי מתוך תפיסות בדבר ייחודיותה.

עוד מוקדם לקבוע כמה זמן תימשך תמימות הדעים הנוכחית של הסינתזה הדיאלקטית, אך יש סימנים לכך שימיה ספורים. סיבה אחת לכך היא שינוי ההקשר ההיסטורי שגרם להופעת רבים מהמחקרים העכשוויים בנושא. אלכסנדר דן בנקודה זו בחלק המסכם של ספרו, שבו הגיב על האשמות מבקריו כי מאמרו מתעלם מהשימושים הפוליטיים הנעשים בזיכרון השואה. הוא הצהיר, במידת מה של התנצלות, כי כתב את מרבית הספר בשנות התשעים המאוחרות, על רקע תחושת האופטימיות של "התפוצצות הזיכרון".³⁷ אך הוא הודה כי מכיוון "שאנו חיים כיום בתקופה אפלה יותר", שעוצבה על ידי האירועים בעולם שאחרי ה-11 בספטמבר והמשבר המתמשך במזרח התיכון, הוא עצמו נעשה לאחרונה פסימי יותר בכל הקשור לתכונות החיוביות של זיכרון השואה.³⁸ הסבה לו דאגה נטייתם של "ישראלים שמרנים" להשתמש ברעיון ייחודיותה של השואה למטרות לאומניות בסכסוך עם

35 שם, עמ' 49, 52.

36 שם, עמ' 58, 59.

37 במאמרו "On the Political Corruptions of a Moral Universal", שם, האשים רוברט מאן (Manne) את אלכסנדר ב"המעטה בערך פלגנותה של טענת הייחודיות", והצביע על השימוש שנעשה בה בפוליטיקה הישראלית העכשווית ובתפקידה בסיוע להכחשת רצח העם הארמני על ידי טורקיה (עמ' 142-145). מאמרו של ברנרד גיסן (Giesen), "From Denial to Confessions of Guilt: The German Case", שם, ציין גם הוא את כישלוננו של אלכסנדר להסביר את ההכחשה ארוכת השנים של רצח העם הארמני בידי הטורקים (עמ' 119-122).

38 Alexander, עמ' 177.

הפלסטינים, התפתחות שאותה גינה, שכן היא "מעוותת את העקרונות המוסריים האוניברסליים שזיכרון השואה קורא לכולנו לשמר".³⁹ רק באמצעות מאבק בשימוש הפרטני בזיכרון, היוצר "אנטגוניזם ופיצול חברתי", וקידום האוניברסליות שלו, היוצרת "אפקט מעודד הבנה", ניתן לקדם את "הצדק האתני, הגזעי והחברתי".⁴⁰ לתפנית זו של 180 מעלות מצד אלכסנדר עלולה להיות חשיבות רבה, שכן אם חוקר בשיעור קומתו יכול לשנות את דעתו בכל הקשור ליתרונות זיכרון השואה ולאמץ את הגישה הספקנית יותר של מבקרים מוקדמים, הרי חוקרים הקרובים אליו בדעותיהם עלולים להיות מושפעים גם הם מאירועים עכשוויים, ולהפוך ביקורתיים יותר. אם דבר זה אכן יתרחש, הן תפיסת הייחודיות והן זיכרון השואה בכללותו ייחשפו למתקפה חריפה יותר ויותר.

התפתחות זו תביא מן הסתם בתורה לתגובה מצד מגני הייחודיות. אלה שמרו במהלך העשור האחרון על שקט יחסי, אך אירועים חיצוניים עלולים לדרבן אותם לפעילות מחודשת, שכן בחלקים שונים בעולם נמשכים המאמצים להפוך את חשיבותה האוניברסלית של השואה ליחסית. בשנים האחרונות הרבו מבקרים ליברלים ושמרנים של הנשיאים ג'ורג' בוש וברק אובמה להשוות בין מדיניות ממשליהם לבין השואה - למשל, ההשוואה בין הכלא הצבאי האמריקני במפרץ גוואנטנמו לבין מחנות ריכוז נאציים, והשוואת הרפורמה במערכת הבריאות לתכנית "המתת החסד" הנאצית, T4. השוואות אלו מדגישות את הסכנות הטמונות בהבאת האוניברסליזציה לקצה ההיגיון הפנימי שלה. אף שייטכן שהשוואות אלו מונעות מזעם מוסרי כן ומשאיפה להסיט את דעת הקהל לנושאים רציניים, הטריטוריאליזציה שהן עושות לקיצוניות הפושעת של הנאצים, והציניות חסרת הבסיס כלפי מוסדות השלטון האמריקניים שהן מטפחות, מראות כיצד יכולה האוניברסליות להוביל לתחושת סכנה מופרזת, המערפלת את קשרי העבר עם ההווה במקום להבהירם. שלא במפתיע, דוגמאות קיצוניות כאלה לאוניברסליזציה של השואה כבר גררו תגובות מצד מבקרים שהתעקשו על ייחודיותה ההיסטורית.⁴¹ כך גם במזרח אירופה, שם הובילו מאמצי המדיניות הבלטיות להשוואה בין מורשת הקומוניזם והנאציזם - תוך שהן קובעות, בין השאר, כי הן היטלר והן סטלין ביצעו "רצח עם כפול" במלחמת העולם השנייה - למאמצים מחודשים מצד משקיפים אחרים לעמוד על ייחודיות השואה.⁴² הוסיפו לכלל המגמות הללו את הפרסום העתידי של חיבורים

39 שם, עמ' 185.

40 שם, עמ' 177-178.

41 הליגה למניעת השמצה קיבלה עליה להוביל את ההתנגדות לשימוש הבלתי אחראי באנלוגיות שואה בזירה הפוליטית בארצות הברית. ראו "ארכיון ההודעות לעיתונות בנושא השואה/הנאצים" של הליגה למניעת השמצה בתוך: http://www.adl.org/PresRele/HolNa_52/default.htm (30 בדצמבר 2010).

42 בכל הקשור למגמות הרחבות יותר במזרח אירופה, ראו: Heidemarie Uhl, "Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West?" *Israel Journal of Foreign Affairs* III, 3 (2009), pp. 59-72; הגנה על הייחודיות הוצגה על ידי

חדשים בנושא הייחודיות, ויש להניח כי הוויכוח ילך ויתעצם בעתיד הקרוב.⁴³ אם וכאשר כך יקרה, ייטיבו החוקרים לעשות אם יזכרו את ההגזמות הפולמוסיות של שנות התשעים ויעשו כמיטב יכולתם להימנע מהן. יהיה זה אירוני מאוד, בלשון המעטה, אם השלב הבא בוויכוח על אודות זיכרון השואה יתאפיין בשכחה.

תרגם מאנגלית: עופר שור

Dovid Katz, "Why Red is not Brown in the Baltics", *The Guardian*: במאמרו: Yehuda Bauer, "Reviewing the Holocaust Anew in Multiple Contexts", *Jerusalem Center for Public Affairs* 80 (May 2009) http://www.jcpa.org/JCPA/Templates/ShowPage.asp?DRIT=3&DBID=1&LNGID=1&TMID=111&FID=624&PID=0&IID=2927&TTL=Reviewing_the_Holocaust_Anew_in_Multiple_Contexts (30 בדצמבר 2010).

43 הכרך השני של חיבורו המונומנטלי של סטיבן קץ על השואה בהקשרה ההיסטורי "יופיע בקרוב." <http://www.facebook.com/pages/Steven-T-Katz/109315052421281>